

PRÓBY BUDOWY NOWEGO EWANGELICKIEGO KOŚCIOŁA WE WSCHODNICH DZIELNICACH ELBLĄGA W PIERWSZEJ POŁOWIE XX WIEKU

Słowa kluczowe: Elbląg, luteranie, parafia Trzech Króli, budowa kościoła, planowanie miasta, urbanistyka, architektura, Hans Adolf Maurer

Keywords: Elblag, Lutherans, Three Kings Parish, church construction, town planning, urban planning, architecture, Hans Adolf Maurer

Schlüsselwörter: Elbing, Lutheraner, Dreikönigspfarrei, Kirchenbau, Stadtplanung, Städtebau, Architektur, Hans Adolf Maurer

W wieku XIX na skutek rewolucji przemysłowej nastąpił gwałtowny rozwój miast europejskich. Boom demograficzny, ruchy migracyjne do miast wymusiły ich znaczącą rozbudowę, a tym samym zwiększenie powierzchni. Elbląg, jeden z najszybciej rozwijających się ośrodków przemysłowych w Prusach, w latach 1867–1913 niemal podwoił swoją powierzchnię z 1028,24 ha do 1833 ha. Liczba mieszkańców z 28 055 w 1867 roku wzrosła do 58 636 w 1910 roku, a więc także uległa podwojeniu¹. Podobnie jak w innych miastach, także w Elblągu jego rozbudowa spowodowała potrzebę budowy nowych kościołów i tworzenia nowych parafii. Rozwój sieci parafialnej wystąpił głównie w dwóch wyznaniach: katolickim i ewangelicko-augsburskim. W czasie największego rozwoju miasta nie był on jednak tak imponujący, jak w innych ośrodkach miejskich – miejscowe gminy ewangelickie początkowo powiększały lub budowały nowe obiekty. De facto wzniesiono tylko jeden ewangelicki kościół wraz z założeniem nowej parafii, która to w chwili powstania znajdowała się jeszcze poza granicami miasta. W granicach Elbląga przez niemal trzy dekady nową parafię wraz z nowym kościołem starała się stworzyć jako parafia matka gmina Trzech Króli.

Badania nad historią kościołów elbląskich mają długą tradycję. W ostatnim trzydziestoleciu tematykę stosunków religijnych czy dziejów samych obiektów poruszali chociażby Mieczysław Józefczyk, Wojciech Zawadzki, Jerzy Domino, Wiesława Rynkiewicz-Domino, Piotr Birecki, Marek Jodkowski czy Lucyna Żukowska. Nikt jednak nie zajmował się tematem niezrealizowanych obiektów sakralnych czy prób

* Mgr Bartosz Skop – Muzeum Zamkowe w Malborku, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8707-7892>, e-mail: b.skop@zamek.malbork.pl.

¹ K. Wajda, *Dzieje polityczne. Społeczeństwo. Gospodarka. Życie codzienne. Obszar i ludność*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2: 1851–1920, red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 12–17.

rozbudowy struktur kościelnych. Jest to trudna tematyka, albowiem liczba, jakość i dostępność źródeł jest na tym obszarze dość mocno ograniczona. Próby wzniesienia nowego kościoła przez parafię Trzech Króli i założenia nowej parafii miały co najmniej trzy odsłony. Impulsem do próby opracowania tej tematyki były naniesione na planach i mapach planowane dzielnice, w tym lokalizacja kościoła o dość określonych kształtach. Kościół naniesiony został również na plan zabudowy z 1926 roku, który w formie szklanego negatywu zachował się w zasobach Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu. Najważniejszym źródłem jest jednak zachowany w zbiorze po dawnym ewangelickim konsystorzu w Gdańsku zbiór akt dotyczących budowy ośrodka kaznodziejskiego na Przedmieściu Dwór Szpitalny, obecnym Warszawskim Przedmieściu, który to miał być załącznikiem pod budowę kompleksu kościelnego i erygowania nowej parafii ewangelickiej². Żadnych informacji nie dostarczyły akta miasta Elbląga, nie zachowały się bowiem żadne dokumenty po Miejskim Urzędzie Budowlanym (Städtisches Hochbauamt)³. Podobnie pomocne nie będą akta archiwum parafialnego gminy ewangelickiej pw. Trzech Króli w Elblągu, w których nie zachowały się dokumenty dotyczące budowy nowego kościoła⁴. Dużą pomocą okazały się za to informacje prasowe, w których na bieżąco relacjonowano działania miasta i gminy Trzech Króli w kwestii rozbudowy miasta. Były to: „Altpreußische Zeitung”, „Elbinger Neueste Nachrichten”, „Elbinger Tageblatt” czy „Westpreußische Zeitung”. Dużym ograniczeniem są jednak braki wielu roczników wyżej wymienionych tytułów. Równie nieocenione były – publikowane przez elbląski magistrat – sprawozdania z jego działalności w latach 1909–1912⁵, 1913–1920⁶ oraz 1924–1933⁷.

Nakreślony tu temat jest także przyczynkiem do historii rozwoju urbanistycznego miasta Elbląga. Dotychczasowe badania w niejednoznaczny sposób definiowały chociażby kreowaną przed I wojną światową dzielnicę określaną w źródłach jako Neustädter Feld lub dość ogólnie Am Georgendamm. Samo zresztą nazewnictwo jest tu problematyczne, na początku bowiem XX wieku cały obszar od dawnej Zewnętrznej Grobli św. Jerzego, obecnej gen. J. Bema, aż po tereny za obecnym lotniskiem i południową obwodnicą Elbląga był określany jako Neustädter Feld. Po I wojnie obszar na północ od linii kolejowej otrzymywał różne nazwy, na południe zaś nazwa, choć niepoprawnie przetłumaczona, utrzymała się do dnia dzisiejszego (Nowe Pole). Projektowana dzielnica/osiedle była przede wszystkim błędnie datowana na okres po I wojnie światowej, czemu przeczą szczątkowe informacje źródłowe. Nie pomaga również brak informacji w czołowych czasopismach niemieckich traktujących o urbanistyce miejskiej i architekturze. Nieco lepsze rozpoznanie mają osiedla budowane na Warszawskim Przedmieściu. Tematykę architektury i urbanistyki Elbląga

² Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), sygn. 977/1224, *Elbing, heil. 3 Kön. Spittelhof, Bau 1938–1939*.

³ APG, sygn. 369, *Akta miasta Elbląga 1260–1945*.

⁴ APG, sygn. 376, *Akta kościoła ewangelickiego Trzech Króli w Elblągu 1532–1934*.

⁵ *Verwaltungsbericht der Stadt Elbing 1909–1912*, Elbing [1913] (dalej: *Verwaltungsbericht 1909–1912*).

⁶ *Die Verwaltung der Stadt Elbing in der Zeit vom 1. April 1913 bis Ende März 1919*, Elbing 1920 (dalej: *Verwaltungsbericht 1913–1919*).

⁷ *Die Verwaltung der Stadt Elbing vom 1. April 1924 bis Ende März 1933*, Elbing [b.d.w.] (dalej: *Verwaltungsbericht 1924–1933*).

w tym okresie na interesującym nas obszarze opracował Jerzy Domino⁸, jednak jego bezcenna praca wymaga już aktualizacji. Wart uwagi, w kontekście proponowanych projektów dla omawianego obszaru, jest także tekst Joanny Jakutowicz⁹. Mimo że omówienie procesu kreowania przestrzeni wokół planowanych kościołów ewangelickich jest czasem bardziej obszerne od wątku samego gmachu kościelnego, to wątki urbanistyczno-architektoniczne miały za zadanie zakreślić szerszy kontekst, przed I wojną światową bowiem, jak i w końcu lat dwudziestych XX wieku koncepcja kościoła była istotną częścią spójnego planu urbanistyczno-architektonicznego projektowanej dzielnicy. Mimo to kwestie te mają charakter bardziej przyczynkarski i wymagają oddzielnego opracowania.

ELBLĄSKA GMINA EWANGELICKA PW. TRZECH KRÓLI NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU

Gmina ewangelicka Trzech Króli była od końca XIX stulecia największą liczebnie parafią w Elblągu. Problem zbyt małej świątyni był podnoszony już wcześniej. Stary gotycki, nigdy nieukończony kościół nie odpowiadał potrzebom rozrastającej się gminy. Ponadto, nieutrzymywany należycie, był w coraz gorszym stanie i przynosił ujmę swoim parafianom. W 1857 roku utworzono specjalny fundusz budowy nowej świątyni, w roku następnym zaś uchwalono odkładanie części dochodów podatku kościelnego na ten cel. Dzięki temu w 1881 roku rozebrano gotycki kościół i na jego miejscu w latach 1881–1885 wzniesiono większy według projektu Hermanna Bohla z Berlina w stylu neogotyckim¹⁰. Co ciekawe, wkrótce po poświęceniu okazało się, że nowy gmach jest za mały¹¹. W 1890 roku gmina Trzech Króli liczyła 6354 osoby¹², w 1912 roku już 15 881 osób w mieście i okolicach¹³, by w końcu 1913 roku osiągnąć liczbę 16 500 osób¹⁴. Przy rozwijającym się wschodnim przedmieściu i planach włączenia kolejnych obszarów w granice Elbląga zapewne już na przełomie XIX i XX wieku myślano o założeniu nowej gminy i budowie nowego kościoła

⁸ J. Domino, *Rozwój przestrzenny, architektura i sztuka Elbląga*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2: 1851–1920, red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 231–311; tenże, *Rozwój przestrzenny, architektura i sztuka w latach 1918–1945*, w: *Historia Elbląga*, t. IV: 1918–1945, red. M. Andrzejewski, Gdańsk 2002, s. 208–271.

⁹ J. Jakutowicz, *Modernistyczne osiedle z parkiem im. Michała Kajki w Elblągu jako realizacja idei miasta ogrodu*, „Ochrona Zabytków” 1(2019), s. 149–170.

¹⁰ [O.] Rahn, *Weihe der Heiligen-Drei-Königen-Kirche in Elbing*, „Evangelisches Gemeindeblatt” 14(1885), s. 82–84; E.G. Kerstan, *Die evangelische Kirche des Stadt- und Landkreises Elbing von der Reformation bis zur Gegenwart*, Elbing 1917, s. 74, 75; P. Birecki, *O trzech XIX-wiecznych kościołach ewangelickich Elbląga*, „Studia Elbląskie” 25(2024), s. 53–55.

¹¹ O. Rahn, *Aus meiner Elbinger Amtszeit*, „Elbinger Nachrichten” 225(1960), s. 4.

¹² A. Harnoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreußen*, Neidenburg 1890, s. 407.

¹³ Stan liczebny pozostałych elbląskich parafii (wliczając obszary parafii poza granicami miasta) w 1913 roku był następujący: parafia św. Anny: 14 337, Bożego Ciała: 13 712, Mariacka: 7690, św. Pawła (w 1913 roku włączona w granice Elbląga): 2877. Zob. O. Müller, *Pfarr-Allamanach der Provinz Westpreußen*, Danzig 1913, s. 27–31.

¹⁴ „Elbinger Neueste Nachrichten” 3(1914), s. 5.

pod patronatem parafii Trzech Króli. Problem był widoczny, gmina bowiem nie była w stanie duszpastersko zająć się tak dużą liczbą wiernych. Postępowała laicyzacja industrialnej społeczności. Proces odchodzenia od kościoła wzmacniany był przez działalność innych wspólnot chrześcijańskich oraz sekt. Dowodzi tego fakt, że w 1907 roku w gminie Trzech Króli do komunii przystępowało jedynie 25 procent parafian¹⁵.

Wcześniej podobny przypadek wyodrębnienia nowej parafii w Elblągu miał miejsce w gminie Bożego Ciała. Uchodząca przez niemal cały XIX wiek za największą obszarowo i najliczniejszą, obejmowała także północne przedmieścia oraz duże obszary poza granicami miasta, w tym Kolonię Pangritza¹⁶. Z powodu zwiększającej się liczby wiernych ewangelików we wspomnianej kolonii od 1887 roku pierwszy kaznodzieja pomocniczy w ramach swoich obowiązków odprawiał niedzielne nabożeństwa w tamtejszym żłobku. W roku następnym opieka nad Kolonią Pangritza przeszła na barki drugiego kaznodziei pomocniczego Wilhelma Böttichera, który to doprowadził do zakupu ziemi, a następnie w latach 1892–1894 do budowy nowego kościoła, wówczas poza granicami miasta. W 1896 roku teren Kolonii i ościennych miejscowości wyłączono z gminy Bożego Ciała, formując nową parafię. Tytuł proboszcza otrzymał dopiero kolejny kaznodzieja Hermann Knopf w 1899 roku, a 27 kwietnia 1900 roku nowo wzniesiony kościół św. Pawła otrzymał status parafialnego¹⁷. Dopiero 13 lat później Kolonię Pangritza włączono w granice miasta¹⁸.

KOŚCIÓŁ NA POLACH NOWOMIEJSKICH – PRZY ZEWNĘTRZNEJ GROBLI ŚWIĘTEGO JERZEGO

1. Koncepcja z lat 1912–1914 jako część „miasta przyszłości”

Pierwsza koncepcja budowy nowego kościoła, będącego zapewne podwaliną pod nową elbląską parafię ewangelicką, związana była silnie z projektami urbanistycznymi zabudowy wschodnich przedmieść. Władze miasta przewidywały, że właśnie w tym kierunku prowadzona będzie w następnych latach zaawansowana aktywność budowlana: zarówno, prywatna jak i komunalna. W kierunku wschodnim podążała również rozbudowa śródmieścia poprzez budowę nowego gmachu sądu administracyjnego (1858), kościoła św. Anny (1901) czy Wyższej Szkoły Realnej (1912). Urbanizacja wschodnich przedmieść, zwłaszcza obszaru między al. Grunwaldzką a Zewnętrzną Groblą Młyńską (od 1915 roku Hindenburgstrasse, obecnie gen. J. Bema), wówczas słabo zurbanizowanego, była dla władz miasta dość istotna, skoro na początku XX wieku zlokalizowano tu ważne dla Elbląga obiekty: szpital miejski przy ul. Pott-Cowlestrasse (obecnie Żeromskiego; 1904), ewangelicką preparandę na skrzyżowa-

¹⁵ APG, sygn. 977/726, *Abhaltung einer General- Kirchen- und Schul- Visitation in der Diözese Elbing 1912–1917*, s. 47.

¹⁶ A. Harnoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen*, s. 408.

¹⁷ E.G. Kerstan, *Die evangelische Kirche*, s. 98–101; J. Domino, *Kościół pod wezwaniem św. Pawła Apostoła w Elblągu*, w: *Ojciec Andrzej Czesław Klimuszko – patriota lokalny wykraczający ponad przeciętność*, red. J. Hochleitner, A. Kilanowski, Elbląg 2006, s. 50.

¹⁸ E. Carstenn, *Geschichte der Hansestadt Elbing*, Elbing 1937, s. 439, 440; J. Domino, *Rozwój przestrzenny, architektura i sztuka Elbląga*, s. 244, 245.

niu ul. Bema i ul. Komeńskiego (1907) czy bezpośrednio sąsiadujące ewangelickie seminarium nauczycielskie (1913). Najistotniejszym jednak impulsem była budowa kompleksu koszar dla dwóch batalionów 5. Zachodniopruskiego Regimentu Piechoty nr 148, rozpoczęta w 1912 roku¹⁹.

Obszar między Zewnętrzną Groblą św. Jerzego, rzeką Kumielą, zapleczem zabudowy al. Grunwaldzkiej i ul. Żeromskiego pozostawał w zasadzie niezabudowany. Gęstsza zabudowa, częściowo o wielkomiejskim charakterze, kształtowała się wzdłuż al. Grunwaldzkiej i częściowo przy ul. Ogrodowej. Pomniejsza zabudowa koncentrowała się także przy ul. Bema. Jako że następowała stopniowa rozbudowa miasta w kierunku wschodnim, już w końcu XIX wieku powstawały pierwsze wizje zabudowy tego terenu. Na przełomie 1899 i 1900 roku Miejski Urząd Budowlany, kierowany wówczas przez miejskiego mistrza budowlanego architekta Alfreda Pillarza, zaprojektował nowe ulice na tym obszarze. Składał się on z czterech równoległych ulic a, b, c, d oraz dwóch ulic poprzecznych e i f. Na posiedzeniu Rady Miejskiej 19 stycznia 1900 roku zatwierdzono projekt wzdłużnych ulic a–d, dodatkowe poprzeczne odrzucono²⁰. W maju 1901 roku projektowany plan linii zabudowy dla obszaru wyłożono do wglądu publicznego²¹, lecz ostatecznie nie weszły w fazę realizacji. Pewnym echem całej sprawy rozważanych założeń urbanistycznych są wstępne rozrysowania na planie miasta z 1907 roku²².

Kolejne szkice wstępnego planu zagospodarowania przestrzennego dzielnicy Neustädterfeld wykonał Miejski Urząd Budowlany w 1911 roku²³. Zaawansowane prace, wraz ze wstępnymi pomiarami gruntów miejskich, kontynuowano w roku 1912, kiedy to miały po części otrzymać akceptację władz miejskich. Plan zabudowy opracowywano w latach 1913–1914, a 8 kwietnia 1914 roku opublikowano plan linii zabudowy dla wspomnianej dzielnicy²⁴. Tymczasem w 1912 roku miasto przejęło na siebie obowiązek utrzymania Trusostrasse (obecnie Mickiewicza), ul. Żeromskiego i Komeńskiego²⁵. Dzielnica miała się rozciągać od rzeki Kumieli aż po wspomnianą ul. Komeńskiego, jednak zabudowę tego terenu planowano jako dwa oddzielne projekty: pierwszy obszar miał się znajdować między rzeką Kumielą a ul. Żeromskiego, a drugi od ul. Żeromskiego aż do ówczesnych granic miasta²⁶. Niezależnie w tym samym czasie powstawała nowa Truso-Schule, której projekt Miejski Urząd Budow-

¹⁹ R. Pillukat, *Soldatenstadt Elbing. Aus der Geschichte der Garnison 1934–1939*, Münster 1986, s. 11.

²⁰ „Altpreußische Zeitung” 17(1900), s. 3. Omawiany podczas posiedzenia Rady Miejskiej projekt nie zachował się.

²¹ „Altpreußische Zeitung” 122(1901), s. 3.

²² Na planie z 1907 r. zaznaczono ulice projektowane i zrealizowane, np. kontynuację ul. Ogrodowej w kierunku wschodnim czy obecną ul. Wojska Polskiego (planowana jako jeden ciąg od ul. Polnej). Wyrysowano także dwie kolejne równoległe ulice na osi wschód–zachód od ul. Mickiewicza do ul. Żeromskiego. Ciągnęły się one również po drugiej stronie ul. Mickiewicza, gdzie znajdowała się ulica prostopadła, a także łącznik późniejszej Deutsch Ordensstrasse i ul. gen. J. Bema. Zob. *Elbing* [plan miasta], skala 1:10 000, Verein zur Hebung des Fremdenverkehrs für Elbing und Umgegend, [Elbing?] 1907.

²³ *Verwaltungsbericht 1909–1912*, s. 290.

²⁴ *Verwaltungsbericht 1913–1919*, s. 244, 245.

²⁵ *Verwaltungsbericht 1909–1912*, s. 281, 290.

²⁶ *Verwaltungsbericht 1913–1919*, s. 244, 245.

lany opracowywał wprawdzie już od 1910 roku, jednak budowę realizowano dopiero w latach 1912–1913²⁷. Dużym problemem było skupowanie gruntów od prywatnych właścicieli²⁸. Największym właścicielem ziemskim Pól Nowomiejskich, zwłaszcza po stronie zachodniej, pozostawała gmina parafialna Trzech Króli²⁹. Na jej terenie znajdował się także należący do gminy kościół św. Jerzego. Innym problemem był brak dokładnych planów tego obszaru. Ostatni plan w skali 1:2500 pochodził z 1862 roku i był w zasadzie powtórzeniem planu opracowanego w 1844 roku. Władze rejencyjne w Gdańsku nakazały magistratowi Elbląga sporządzić nowe, na co Rada Miejska przeznaczyła początkowo 1200 marek. Koszt całkowitego wymierzenia tego terenu i opracowania nowych planów wyceniono jednak na ponad 7000 marek³⁰. Zadanie to rada przekazała władzom rejencji w Gdańsku³¹. Rzeczony plany wykonano zapewne jeszcze w 1913 roku. Kontynuowano projektowanie nie tylko dzielnicy Neustädterfeldt, lecz także osiedla między ul. Bema a budowanym od 1912 roku kompleksem koszar. Potrzeby wojska, o których umieszczenie w mieście tak bardzo zabiegał magistrat Elbląga, były swoistym motorem napędowym dla urbanizacji tej części miasta, kreowanej na luksusową, na zasadzie modnej idei miasta-ogrodu, z zabudową o willowym charakterze w pobliżu budowanych od 1912 roku kompleksu koszar. Dzielnica Neustädterfeldt natomiast miała zapewne mieć bardziej miejski, zwarty charakter. Ta część miasta, nowoczesnie planowana, miała nadać wielkomiejskiego charakteru rozrastającemu się Elblągowi, co też potwierdzało zainteresowanie kupnem działek budowlanych przez prywatnych przedsiębiorców. Miasto oferowało ku temu bardzo korzystne warunki wsparcia finansowania³². I tak w pobliżu Pól Nowomiejskich, m.in. przy ul. Bema, kupowano działki budowlane z konkretną deklaracją budowy mieszkań dla oficerów³³.

Całość częściowo nakreślonej, a częściowo jeszcze kreowanej koncepcji (obszary między ul. Żeromskiego a Baumschulenweg [ul. Sadowa] oraz wokół koszar piechoty) prasa elbląska określiła mianem Zukunftstadt am Georgendamm – mia-

²⁷ *Verwaltungsbericht 1909–1912*, s. 261, 262, 269; P. Ringleb, *Geschichte des Elbinger Volks- und Mittelschulwesens unter preußischer Herrschaft*, Elbing 1937, s. 113, 114; H.J. Schuch, *Die Trusoschule in Elbing 1913–2013. Die vor 100 Jahren erbaute Volksschule auf dem Neustädterfeld*, „Der Westpreusse” 5(2013), s. 9, 10.

²⁸ „Elbinger Neueste Nachrichten” 87(1912), s. 13.

²⁹ Na etapie wykupu gruntów powstał konflikt między Radą Miejską a gminą Trzech Króli, która – nie mając potrzeby sprzedaży ziemi – zaproponowała wygórowaną cenę za 1,76 ha gruntu. Zob. tamże, 127(1912), s. 9.

³⁰ *Verwaltungsbericht 1913–1919*, s. 246; „Elbinger Neueste Nachrichten” 92(1913), s. 7.

³¹ „Elbinger Neueste Nachrichten”, 106(1913), s. 10.

³² Tamże 324(1913), s. 5.

³³ Tamże 344(1913), s. 5. Budownictwo o takim celu zlokalizowane było przede wszystkim w bezpośrednim sąsiedztwie koszar. Rada Miejska 18 grudnia 1913 r. zatwierdziła sprzedaż działek przy Zewnętrznej Grobli św. Jerzego w pobliżu rzeki Kumieli i Mostu Brandenburskiego w cenie 6 marek za metr kwadratowy plus 4 marki opłaty dla właścicieli nieruchomości. Bliżej rzeki działki miały być tańsze z racji obowiązku wzmocnienia brzegu Kumieli. Na początku 1914 r. miejscowy przedsiębiorca budowlany Alfred Müller rozpoczął budowę 10 jednorodzinnych domów przy ul. Żeromskiego, także dla wojskowych (zabudowa obecnej ul. Morcinka). Zob. tamże 348(1913), s. 5; 55(1914), s. 5.

sta przyszłości przy grobli św. Jerzego³⁴. Była to część większego zadania władz miejskich skierowania rozwoju Elbląga w kierunku północnym i wschodnim, co miało rozwiązać wszelkie ówczesne trudności w dalszym rozwoju miasta, któremu w szybkim tempie przybywało mieszkańców, ale zbyt wolno – nowych mieszkań, które dotychczas zapewniał jedynie sektor prywatny. Projekt dla omawianego obszaru oceniono jako dobrze przemyślany. Główną różnicą w stosunku do dotychczas budujących się dzielnic było w rozrysowanie siatki ulic oraz ustalenie planu i linii zabudowy. Nowa zabudowa miała się różnić od tej realizowanej od początku XX wieku na częściowo zabudowanych ulicach, takich jak południowa część ul. Mickiewicza i Żeromskiego, Thalstrasse (dziś Wyspiańskiego) czy Kwiatowej, gdzie całe pierzeje składały się z prywatnych prostych kamienic, niewiele różniących się od siebie. „Miasto przyszłości” miało cechować się nowoczesną dla okresu po 1910 roku stylistyką, łączoną z delikatnym neobarokiem, neogotykiem i neorenesansem, tak jak realizowane wówczas budynki ewangelickiego seminarium nauczycielskiego i ewangelickiego zakładu przygotowawczego dla nauczycieli, kompleks koszar czy już wznoszone prywatne domy mieszkalne. Dzielnica Neustädterfeldt, której obszar w dużej części należał do ewangelickiej gminy Trzech Króli, miała zostać zabudowana po dwóch stronach ul. Mickiewicza trzypiętrowymi domami. Nie przewidziano tu jednorodnego stylu, zostawiając pole do działania architektom. Magistrat zaznaczył jednak, że projekty niespełniające wymogów miasta nie będą otrzymywać zgody na realizację.

Centrum nowej dzielnicy miał być plac rynkowy, przy którym od strony zachodniej miał stanąć kościół ewangelicki wzniesiony staraniem parafii matki pw. Trzech Króli. Nowa świątynia miała pełnić zasadniczo dwie funkcje. Po pierwsze, miała być kościołem parafialnym dla budujących się wschodnich dzielnic i przedmieść Elbląga, a po drugie, pełnić także funkcję kościoła garnizonowego dla budowanego wówczas kompleksu koszar dla dwóch regimentów piechoty. O zamiarze powołania gminy garnizonowej prasa elbląska wspominała już w listopadzie 1913 roku. Wtedy jeszcze trwały pertraktacje z władzami kościelnymi, funkcja ta nie była jeszcze bowiem przypisana do żadnego duchownego ani gminy ewangelickiej³⁵. Pertraktacje musiały być więc jeszcze niezaawansowane, dopiero na przełomie 1913 i 1914 roku władze wojskowe porozumiały się z gminą ewangelicką Trzech Króli. Przy wsparciu władz wojskowych perspektywa budowy nowego kościoła była na tyle realna, że mogły powstać już pierwsze luźne koncepcje.

Równie istotnym źródłem informacji o rozbudowie wschodnich dzielnic i formie planowanego kościoła ewangelickiego jest mapa miasta Elbląga wydana przez Miej-

³⁴ E. Loth, *Neu-Elbing. Die Zukunftsstadt am Georgendamm*, „Elbinger Neueste Nachrichten” 31(1914), s. 5, 6.

³⁵ Jeszcze wtedy planowano, że proboszczem katolickiej gminy garnizonowej będzie duchowny z parafii św. Mikołaja. W 1914 r. plany te uległy zmianie. Zob. „Elbinger Neueste Nachrichten” 317(1913), s. 5.

ski Urząd Komunikacji około 1913–1914 roku, gdzie m.in. zaznaczono dokładnie układ ulic dzielnicy Neustädterfeldt³⁶. Fakt umieszczenia ich na ogólnodostępnym planie miasta wskazuje na to, że dzielnica była już dokładnie zaplanowana włącznie z nazwami ulic. Osią założenia miała być ul. Mickiewicza, dzieląca całe założenie na dwie zasadnicze części. Strona wschodnia składać się miała z czterech prostopadłych do ul. Mickiewicza i równoległych wobec siebie ulic, którym nadano nazwy (od południa): Gottholda Ephraima Lessinga, Johanna Wolfganga von Goethego, Friedricha Schillera oraz Johanna Gottfrieda Herdera. Dwie ostatnie miały być w połowie długości połączone uliczką poświęconą Ludwigowi Uhlandowi. Patronat poetów niemieckich był celowym zabiegiem władz miasta³⁷. Tworzyły one swoisty Dichterviertel, podobnie jak Feldherrviertel w bezpośrednim sąsiedztwie budowanych koszar. W tym czasie jednak niemal żadna z powyższych ulic nie została nawet fizycznie wytyczona, ich nazwy nie zostały więc urzędowo zatwierdzone³⁸.

Na zachód od osi ul. Mickiewicza miał powstać prostszy układ urbanistyczny, oparty na już częściowo istniejących ulicach: Polnej, Łąkowej, Ogrodowej, Hochmeisterstrasse (obecnie Chocimska)³⁹ oraz Deutsch-Ordensstrasse (dziś Sochaczewska). Planowano tutaj założenie dodatkowej Komturstrasse, która wychodziłaby z ul. Sochaczewskiej i łączyłaby się z ul. Łąkową i Ogrodową w południowej stronie założenia, a także kilka pomniejszych, bez nadanych nazw. Punktem centralnym, który miał się znaleźć po tej stronie dzielnicy, był wspomniany już plac centralny, przeznaczony na cele handlowe. Tu krzyżowałyby się ulice Mickiewicza, Goethestrasse i przecinająca plac od zachodu Komturstrasse. Także po stronie zachodniej miał zostać pobudowany ewangelicki kościół cywilno-garnizonowy. Na planie miasta otrzymał on już wyraźną formę wraz z dopiskiem „proj. Kirche”, co wskazuje, że mogły powstać już wstępne szkice lub nawet projekty. Miał to być zapewne obiekt jednonawowy nieorientowany (z ołtarzem lub ołtarzem ambonowym po stronie zachodniej), na planie ośmiokąta, z wychodzącym z owej formy skrzydłem wschodnim zawierającym przedsionek lub wieżę wraz z emporą organową (?). Fasada główna od wschodu wykraczała poza linię zabudowy placu po tej stronie, dzieląc wspomnianą ul. Komturską na część północną i południową⁴⁰. Po bokach świątyni planowano wytyczyć węższe uliczki,

³⁶ *Lageplan der Stadt Elbing / herausgegeben vom Verkehrsverein Elbing E.V. / Maßstab 1:10 000*, [brak daty wydania]. Egzemplarz tej mapy zachował się w zasobach Archiwum Państwowego w Gdańsku, kilka egzemplarzy – w Archiwum Państwowym w Olsztynie; zob.: APG, sygn. 1151/4, *Elbląg. Plan miasta 1930* [datowanie szacunkowe i błędne, analiza wskazuje, że mapa prezentuje stan miasta z około 1913–1914 r.]; Archiwum Państwowe w Olsztynie, sygn. 367/1500, *Regierungsbezirk Westpreussen, Kreis Elbing /28/, Lageplan der Stadt Elbing Blatt 3*, [bez daty]; sygn. 367/1501, *Regierungsbezirk Westpreussen, Kreis Elbing /28/, Lageplan der Stadt Elbing*, [bez daty]. Za informację o olsztyńskich egzemplarzach dziękuję Arturowi Pytlińskiemu.

³⁷ „Elbinger Neueste Nachrichten” 304(1913), s. 5

³⁸ *Verwaltungsbericht 1913–1919*, s. 6–7. Jedynie ulice Schillera oraz Lessinga wytyczono zapewne krótko po I wojnie światowej i stopniowo zabudowywano w latach dwudziestych XX w.

³⁹ W lipcu 1914 r. Rada Miejska poprzez przetarg zleciła brukowanie ulicy kamieniarzowi Heyerowi. Zob.: „Elbinger Neueste Nachrichten” 42(1914), s. 5; tamże 197(1914), s. 5.

⁴⁰ Część południowa ulicy na omawianym planie nie ma naniesionej nazwy. Mimo wchodzącego w oś ulicy kościoła wysunąłem tezę, że obydwie części planowano jako jedna Komturstrasse.

które przez założenia zieleni łączyłyby plac z ul. Polną. Między zabudową a kościołem nad ulicami planowano wzniesić łączniki, jak twierdzi Jerzy Domino – w formie arkadowych portyków⁴¹. Brakuje jakichkolwiek wzmianek o szczegółach wnętrza kościoła, baza źródłowa nie wskazuje bowiem, na jakim etapie było wówczas projektowanie nowego gmachu.

Taka forma wskazuje, iż planowano obiekt dość nowatorski, zrywający z architekturą regionu i przyjętym w Prusach Zachodnich tradycyjnym rozplanowaniem kościoła ewangelickiego, co zostało narzucone poprzez – uchwalone w 1861 roku – tzw. Eisenach Regulativ, obowiązujące także w tej prowincji aż do końca I wojny światowej⁴². Z innej strony zaproponowany plan ośmiokąta mógł spełniać wymogi nowatorskiego programu z Wiesbaden z 1891 roku, który poprzez scentralizowany plan kościoła likwidował podział na część chórową i nawową, skupiając parafian wokół ołtarza. Idea ośmiokątnego kościoła w Elblągu mogła po części spełniać wytyczne tego programu. Co ciekawe, jednym z głównych propagatorów postulatów programu z Wiesbaden był znany architekt prof. Johannes Otzen, autor projektu pobliskiego kościoła św. Anny. Program ten, kreujący wyraziście wnętrze kościoła ewangelickiego w sposób na wskroś nowoczesny, jak zauważył Piotr Birecki, nie został ani razu wykorzystany w kościelnych realizacjach w Prusach Zachodnich⁴³. Do przeciwników nowych nurtów w architekturze sakralnej należała nawet sama para cesarska, toteż zastanawia fakt, jak ta koncepcja, nawet jeśli tylko wstępna, uzyskała aprobatę władz wojskowych. Niemniej w Niemczech powstawały w tym czasie takie obiekty, zwłaszcza realizujące idee programu z Wiesbaden. Podobną świątynią na identycznym planie jest wzniesiony w latach 1910–1912 kościół Pamięci Królowej Luizy w Berlinie-Schönebergu⁴⁴.

Później koncepcja kościoła ewangelickiego na planie ośmiokąta pojawiła się prawdopodobnie jeszcze tylko raz – w Gdańsku, będącym już de facto poza granicami Niemiec, w konkursie architektonicznym z 1928 roku na nowy kościół ewangelicki dla rozrastającego się Dolnego Wrzeszcza⁴⁵.

Wraz z Trusoschule nowy kościół miał być dominantą w nowej dzielnicy. Poprzez kolumnadę bądź arkady byłby on silnie związany z otaczającą go zabudową. Nowe

⁴¹ J. Domino, *Rozwój przestrzenny, architektura i sztuka w latach 1918–1945*, s. 226, 248.

⁴² P. Birecki, *Ewangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich*, Toruń 2014, s. 58–61.

⁴³ Tamże, s. 63–65.

⁴⁴ Podobne koncepcje reprezentuje neogotycki kościół św. Ducha w Berlinie-Moabicie (1905–1906), gdzie w sześciokątnej nawie centralnej (z otaczającymi ją z pięciu stron emporami) organizacja wnętrza, przede wszystkim układ ławek, zgodnie z programem z Wiesbaden orientuje się wokół ołtarza i kazalnicy. W innym przypadku, tj. Segens-Kirche w Berlinie, plan kościoła otrzymał kształt kwadratu jednak w partii zwieńczenia przechodzi w ośmiokątną kopułę. A. Beeskow, *Die Ausstattung in den Kirchen des Berliner Kirchenbauvereins (1890–1904)*, Berlin 2005, s. 60–71.

⁴⁵ Projekt architekta Kurta A. Stoppela przy współpracy z inż. Fritzem Hofmannem zajął drugie miejsce. Zakładał on wzniesienie wielkiej ośmiokątnej budowli z trzema aneksami. Mimo rozstrzygnięcia konkursu żaden projekt nie został wówczas zrealizowany. Zob. *Kirchenneubau Danzig Langfuhr*, „Wettbewerbe für Baukunst und Schwesterkünste” 2(1929), s. 19–23.

założenie zaprojektowano zgodnie z modną wówczas ideą miasta-ogrodu⁴⁶. Stąd m.in. część prezbiterialna miała znajdować się w części parkowej założenia⁴⁷.

Zastanawiający jest fakt, że świątynię projektowano tak blisko innego ewangelickiego kościoła – pw. św. Anny: odległość w linii prostej wynosiłaby około 500 metrów. Z pewnością usytuowanie kościoła ewangelickiego w sercu nowej dzielnicy miało podnieść jej prestiż. Innym powodem mógł być fakt, że miała się znajdować na terenie należącym do gminy Trzech Króli.

Co ciekawe, w ramach tworzenia nowych wschodnich dzielnic zarezerwowano także miejsce pod katolicki kościół garnizonowy, który miał powstać na podobnych zasadach, jak przy parafii ewangelickiej. Ten planowano zbudować przy ul. Bema na bliżej nieustalonej dawnej parceli Bergmanna. Inicjatorem i parafią matką miała być gmina św. Mikołaja. Prace nad planowaniem świątyni musiały być w 1914 roku jeszcze w początkowej fazie i nie znalazły odbicia na mapie miasta Miejskiego Urzędu Komunikacji⁴⁸.

Jeszcze 12 lutego 1914 roku część Neustädterfeldt należąca do gminy Trzech Króli była wizytowana przez reprezentantów konsystorza ewangelickiego w Gdańsku: prezydenta konsystorza Alberta Petera oraz konsystorsialnego radcę prawnego Mauersberga, których oprowadzał proboszcz gminy Trzech Króli Ernst J. Krause. Głównym tematem było przekazanie terenu pod dzielnicę mieszkaniową, jednak z pewnością pojawił się też wątek budowy nowego kościoła⁴⁹. Wszystkie prace projektowe zostały zatrzymane przez wybuch I wojny światowej. Mimo działań wojennych i nadal czynionych przez różne podmioty w Elblągu starań po wojnie nadal panował ogromny głód mieszkaniowy – około 2000 rodzin nie posiadało własnego lokum⁵⁰. Dlatego też, wśród problemów gospodarczych, rozpoczęto budowę mieszkań na niespotykaną w latach dwudziestych na wschodzie Niemiec w ośrodkach o porównywalnej wielkości skalę⁵¹. Także pomysł zabudowy mieszkaniowej na omawianym terenie był nadal obiektem zainteresowania planistów i urzędników miejskich. Co ciekawe, powstała przed wielką wojną koncepcja urbanistyczna przeżyła nawet kolejny projekt z 1926 roku. Na mapie Pharusa z końca lat dwudziestych odwzorowano – zapewne nieaktu-

⁴⁶ Idea miasta-ogrodu w Elblągu była już znana w okresie planowania wschodnich dzielnic miasta. Magistrat powołał specjalną komisję w celu odbycia podróży studyjnej po najważniejszych i najnowszych realizacjach mieszkaniowych, które posłużyć miały za wzór do kreowania nowoczesnych osiedli mieszkaniowych w Elblągu. W jej skład weszli: nadburmistrz Karl Friedrich Merten, honorowy radca Karl Pudor, siedmiu członków Rady Miejskiej, a także inżynier Emil Horn. Komisja odwiedziła w lipcu i sierpniu 1913 r. ukończone bądź realizowane osiedla i osady robotnicze w Berlinie, Bremie, Lipsku, Norymberdze, Strasburgu, Dreźnie, Ulm czy Essen. Sporządzony raport przedstawiono Radzie Miejskiej. Zebrane obserwacje były podstawą do kreowania nowych dzielnic Elbląga. Zob. J. Domino, *Rozwój przestrzenny, architektura i sztuka w latach 1918–1945*, s. 212; „Elbinger Neueste Nachrichten” 167(1913), s. 7; tamże 296(1913), s. 5.

⁴⁷ Mniejsze zieleńce zaplanowano także na placu przed kościołem (na planie okręgu, być może w formie fontanny) po stronie wschodniej na skrzyżowaniu ul. Mickiewicza i Goethestrasse, a podłużne wąskie zieleńce – na osi Goethestrasse oraz Uhlandstrasse. Zob. APG, sygn. 1151/4.

⁴⁸ Tamże; E. Loth, *Neu-Elbing*, s. 6.

⁴⁹ „Elbinger Neueste Nachrichten” 43(1914), s. 5.

⁵⁰ [E.] Candrian, *Siedlungswesen*, w: *Deutschlands Städtebau. Elbing*, red. T. Lockemann, Berlin–Halensee 1926, s. 93.

⁵¹ [W.] Kleemann, *Das neue Elbing*, „Ostdeutsche Bau-Zeitung” 79(1929), s. 586, 587.

alny już – układ ulic, niemal identyczny, jak w 1914 roku, jednak przy placu centralnym nie ma już projektowanego kościoła, a na jego miejscu znalazł się zieleniec¹⁵².

2. Koncepcja z 1926 roku

W połowie lat dwudziestych XX wieku na omawianym terenie Miejski Urząd Budowlany zaczął wprowadzać modyfikacje do planu odłożonego do szuflady oraz realizować pojedyncze budynki⁵³. W 1926 roku urząd, kierowany przez miejskiego radcę budowlanego architekta Waltera Kleemanna, opracował nowy plan zabudowy dla tego obszaru⁵⁴. Jak wskazuje tytuł planu, teren ten nadal należał do gminy ewangelickiej pw. Trzech Króli na Nowym Mieście⁵⁵. Gmina nowomiejska zapewne podtrzymywała chęć przekazania terenu miastu lub jego części na korzystnych warunkach albo też zabudowa miała odbyć się na zasadach pewnego rodzaju współpracy. Brak źródeł uniemożliwia dokładne poznanie szczegółów procesów powstania tej koncepcji. Projekt ten zasadniczo powtarzał zaprojektowany jeszcze przed wojną układ ulic. Największą zmianą było usunięcie Komturstrasse, doprowadzenie ul. Łąkowej aż do ul. Mickiewicza oraz nakreślenie wychodzącej z dzielnicy alei w kierunku zachodnim, w stronę Śródmieścia. Zespół Kleemanna w 1926 roku opracował dość szczegółowy układ budynków i parcelacji. Zachowano zieleniec na osiach Goethestrasse i Uhlandstrasse. Ponadto każda z ulic miała otrzymać nasadzenia drzew oddzielające część jezdni od chodników. Do tego jeszcze każda z działek miała posiadać własne podwórko/ogród.

Nowa dzielnica składać się miała zarówno z ciągłej zabudowy pierzejowej, jak i punktowej. Narożniki ulic miały być przyozdobione wieżami narożnymi lub podcieniami. Krzyżującymi się osiami pozostały ulice Mickiewicza i Goethestrasse, które spotykały się na placu centralnym⁵⁶. Największą zmianą była zmiana rzutu poziomego planowanego kościoła, który pozostawał centrum całego założenia. Zespół Kleemanna wytyczył go na planie prostokąta z wystającą od zachodu niewielką wieżą (?). Ta łączyła się kolumnadą z pierzejową zabudową placu, w tym od strony południowej z planowanym domem gminy ewangelickiej. Przed kościołem znaleźć się miała nie-

⁵² *Pharus-Plan der Stadt Elbing*, skala 1:12 500, Pharus-Verlag G.m.b.H, Léon Saunier's Buchhandlung (Carl Peicher), Berlin-Elbing [brak daty – po 1928].

⁵³ W 1920 r. opracowano na nowo projekt zabudowy południowej strony ul. Bema, co realizowano stopniowo w kolejnych latach, a w latach 1924–1926 wzniesiono zaprojektowane przez Miejski Urząd Budowlany dwa 10-mieszkaniowe budynki mieszkalne. Zob. *Verwaltungsbericht 1924–1933*, s. 110, 114; J. Domino, *Rozwój przestrzenny, architektura i sztuka w latach 1918–1945*, s. 220.

⁵⁴ *Verwaltungsbericht 1924–1933*, s. 111. W Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Elblągu zachował się negatyw szklany projektu planu zabudowy, jednak z uciętą dolną częścią arkusza z podpisami i datowaniem. Zob. Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu (dalej: MAHE), nr inw. ME/H/1549, *Kłisza szklana (negatyw) Elbląg, plan zabudowy terenu w rejonie dzisiejszej ul. Bema, Mickiewicza, Zeromskiego oraz Wojska Polskiego*. Za podanie numerów inwentarzowych składam serdecznie podziękowanie Pani Alicji Jung i Panu Michałowi Kozłowskiemu z elbląskiego muzeum.

⁵⁵ Woryginał: „Bebauungsplan für das Kirchengelände an der Hindenburgstraße”.

⁵⁶ Narożniki od strony wylotu Goethestrasse flankowane były portykami lub podcieniami. Podobne rozwiązanie planowano od strony placu.

wielka fontanna, od strony zachodniej zaś – otoczony drzewami trawnik. Na osi miała się także znajdować aleja przechodząca przez rzekę Kumielę w kierunku śródmieścia.

W następnym roku zespół Kleemanna zgodnie planem zabudowy opracował szczegółowy projekt budynków przy Lessingstrasse (obecnie Wojska Polskiego). Zrealizowana finalnie strona południowa była zespołem dwupiętrowych kamienic (z kolejną kondygnacją mieszkalną na poddaszu) o charakterze pierzejowym, flankowanych wieżami narożnymi na skrzyżowaniach z ulicami Mickiewicza i Żeromskiego⁵⁷. Strona północna składać się miała z podwójnych bloków mieszkalnych z wysokimi szczytami, niższych o jedno piętro, połączonych ze sobą ostrołuczными murkami arkadowymi. Środkowy budynek miał być nieco cofnięty w stosunku do pozostałych, tworząc niewielki podłużny plac. Sąsiednie budynki na narożnikach otrzymać miały ośmiokątne wieżyczki w formie wykuszy⁵⁸. Projektowane budynki reprezentować miały styl historyzującego modernizmu. Zdaniem Jerzego Domino cała dzielnica miała otrzymać taki właśnie, spójny charakter. Można więc przypuszczać, że też i planowany kościół miał być wzniesiony w takiej stylistyce. Trudno stwierdzić, czy opracowywano bardziej szczegółowy projekt. Po wzniesieniu wspomnianego ciągu południowego ul. Wojska Polskiego oraz przy ul. Chocimskiej w 1928 roku dalsze prace przerwano⁵⁹. Ostatnim śladem prezentowanej dzielnicy jest mapa katastralna z 1928 roku, gdzie zaznaczono zrealizowane oraz projektowane ulice, a także samą świątynię⁶⁰. Bliższe rozpoznanie procesu budowy nowego kościoła uniemożliwia brak jakichkolwiek źródeł pisanych.

W tej także niezrealizowanej koncepcji widać jeszcze silniejsze niż przed I wojną światową oddziaływanie modnej wówczas koncepcji miasta-ogrodu. Sam Kleemann o ówczesnych realizacjach mówił, że wszystkie elbląskie projekty – mieszkalne, szkolne, sportowe itp. – zawierały starannie opracowane bogate tereny zielone. Powstające poza śródmieściem dzielnice i budowle były kreowane w ten sposób, aby dać wrażenie, że Elbląg nie jest dużym ośrodkiem przemysłowym, a miastem-ogrodem⁶¹. Mimo to wizję Ebenezera Howarda w omawianym projekcie osiedla zastosowano

⁵⁷ MAHE, nr inw. ME/H/1554, *Kliska szklana (negatyw) Elbląg, rysunek budynków przy ul. Wojska Polskiego. Widoczna cała pierzeja od. ul. Mickiewicza do ul. Żeromskiego*; mimo że ten kompleks mieszkalny zaprojektowało miejskie biuro projektowe, miała to być inwestycja prywatna. Zob. *Verwaltungsbericht 1924–1933*, s. 121.

⁵⁸ MAHE, nr inw. ME/H/1565, *Kliska szklana (negatyw) Projekt pięciu domów – rysunek*.

⁵⁹ J. Domino, *Rozwój przestrzenny, architektura i sztuka w latach 1918–1945*, s. 227. Jeszcze w 1927 r. Miejskie Biuro Projektowe stworzyło projekt niewielkiego placu na skrzyżowaniu ul. Mickiewicza i Bema. Zob.: *Verwaltungsbericht 1924–1933*, s. 112.

⁶⁰ Biblioteka Elbląska, sygn. Ma 114, *Elbing 1:10 000 / Herausgegeben vom Stadtvermessungsamt 1928*.

⁶¹ „Das Stadtgebiet erweitert sich, erhält in seinen Außerbezirken ein neues Bild. Ein neuer wirtschaftlich aufgestellter Bebauungsplan wirkt dahin, die wachsende Stadt in eine städtebaulich einwandfreie Form zu gießen. Grünanlagen vermitteln den Verkehr von der Arbeitsstelle zur Wohnstätte und in die herrliche Umgebung Elbings. Der Fremde, der die Stadt besucht, wird, wenn er die neu entstehenden Wohnviertel, die Sport- und Spielplätze und die Umgebung Elbings kennenlernt, sich kaum bewußt, daß er sich in einem großen Industrieort befindet. Elbing macht in seinen Außenbezirken den Eindruck einer Gartenstadt, im Innern erhebt sich die gut erhaltene Altstadt mit ihren malerischen Giebeln und Beischlägen und den alten ragenden Kirchen”. Zob. W. Kleemann, *Das moderne Stadtbild Elbings*, „Ostdeutsche Monatshefte” 1(1927), s. 33.

jedynie w sferze urbanistycznej i to tylko w ograniczonym zakresie. Przede wszystkim nie zakładano nowego miasta, choć osiedle miało posiadać w swoim obrębie szkołę, kościół i dwa szpitale w pobliżu. Nie było to też przedmieście-ogród, jak określiła Joanna Jakutowicz budowane w tym czasie osiedle Heimstätten w Elblągu⁶². Opracowany plan miał de facto zapełnić lukę w miejskiej tkance. Osiedle to miało mieć też nieco inny charakter niż przedmiejskie Heimstätten, znajdując się bliżej Śródmieścia. Tu centrum, do którego prowadziły główne osie komunikacyjne, był plac centralny z budowlą centralną – kościołem ewangelickim, a nie park, jak u Howarda czy w elbląskim Heimstätten⁶³. Zupełnie inaczej wyglądała kwestia własności gruntu. Howard, autor idei miasta-ogrodu, uważał, że właścicielami powinni być jego mieszkańcy, oni powinni prowadzić i finansować budowę domów oraz nadzorować i utrzymywać cały miejski organizm⁶⁴. Teren omawianego osiedla należał w pełni bądź w dużej większości do gminy Trzech Króli.

ÓŚRODEK DUSZPASTERSKI NA PRZEDMIEŚCIU DWÓR SZPITALNY

Trudna sytuacja gospodarcza w Niemczech, a zwłaszcza w Prusach Wschodnich, uległa widocznej poprawie po wygranej NSDAP i Adolfa Hitlera w wyborach do Reichstagu. Boom gospodarczy objawiał się także rozwojem budownictwa komunalnego. W Elblągu po 1933 roku, podobnie jak w innych miastach Rzeszy, nastąpiła duża ekspansja budownictwa mieszkalnego daleko poza jego historyczne granice.

Ekspansja budowlana miasta nadal podążała na północ oraz wschód względem śródmieścia. Już w końcu lat dwudziestych rada i zarząd gminy Trzech Króli rozpoczęły starania o wzniesienie kościoła w nowej lokalizacji, tj. bardziej na wschód, bliżej projektowanych i stopniowo wznoszonych nowych osiedli na Przedmieściu Dwór Szpitalny⁶⁵. Z powodu braku źródeł trudno ustalić bliższe szczegóły działań gminy i reakcji władz miasta na rzecz budowy kościoła w tym okresie. Z pewnością kryzys gospodarczy po 1929 roku był jednym z głównych powodów niepowodzenia. Po 1933 roku sytuacja gospodarcza ulegała stopniowej poprawie. Nie wiadomo także, kiedy zrezygnowano z poprzedniej lokalizacji. W drugiej połowie lat trzydziestych w nowej nazistowskiej rzeczywistości władze miasta przeznaczyły ten teren pod obiekty administracyjne, szkolne i reprezentacyjne, które wraz z ciągłą zabudową mieszkalną stanowić miały nowe osiedle o nazwie „Hochmeistersiedlung”. Miejsce kościoła zajęła ogromna, reprezentacyjna hala miejska⁶⁶. Stara lokalizacja dla nowego kościoła w latach trzydziestych nie była już możliwa i co najmniej bezsensowna z powodu bliskości innych kościołów ewangelickich. Stopniowo rozbudowywane przedmieścia były już zbyt oddalone od kościołów Trzech Króli i św. Anny. Z tych dwóch gmina Trzech Króli odnotowywała w drugiej połowie lat trzydziestych znaczny rozwój,

⁶² J. Jakutowicz, *Modernistyczne osiedle z parkiem im. Michała Kajki w Elblągu*, s. 157–165.

⁶³ E. Howard, *Miasta-ogrody jutra*, tłum. M. Trykozko, Warszawa 2015, s. 38–44.

⁶⁴ Tamże, s. 82–87.

⁶⁵ „Elbinger Tageblatt” 88(1929), s. 5; tamże 138(1929), s. 3; *Verwaltungsbericht 1924–1933*, s. 110–115.

⁶⁶ APG, sygn. 1152/344, *Zbiór projektów, planów dotyczących urbanistyki miasta Elbląga 1930–1940*; J. Domino, *Rozwój przestrzenny, architektura i sztuka w latach 1918–1945*, s. 237.

m.in. pod względem liczby parafian, co przekładało się na możliwości sprawcze, w tym budowlane. W latach 1934–1937 dokonano remontu kościoła Trzech Króli (naprawa murów, przemalowanie wnętrza, przebudowa, a następnie budowa nowych organów)⁶⁷, a w jego bezpośrednim sąsiedztwie w latach 1937–1938 wzniesiono nowoczesny, największy w Elblągu dom gminy⁶⁸. Obok finansowania zewnętrznego i pożyczek, zadania te gmina realizowała poprzez częściową sprzedaż ziemi parafialnej⁶⁹. Stąd też miała możliwości założenia parafii i wzniesienia dla niej budynków.

Dwór Szpitalny od średniowiecza był własnością szpitala św. Ducha w Elblągu (który to od 1457 r., wraz ze swoimi dobrami ziemskimi, należał do miasta), a od 1808 roku znajdował się w rękach prywatnych. Niewielka południowa część majątku została w 1917 roku włączona w granice miasta, całość zaś, w tym interesujący nas obszar, w październiku 1928 roku⁷⁰. Miejskie Biuro Projektowe kreśliło kolejne koncepcje osiedli coraz dalej na wschód od Elbląga, także na tym obszarze. Jeszcze w 1928 roku zespół Miejskiego Urzędu Budowlanego pod kierunkiem Waltera Kleemanna opracował plan zagospodarowania terenu, a następnie projekty szczegółowe. Głównym z nich było osiedle mieszkaniowe, ograniczone ulicami: Dambitzerstrasse (obecnie Grottgera), al. Grunwaldzką i Grunauer Weg (obecnie Rawska). Na całym odcinku al. Grunwaldzkiej, dwóch stronach południowej części ul. Grottgera oraz południowej stronie ul. Rawskiej zaplanowano ciąg piętrowych bloków mieszkalnych posadowionych niczym parawan. Kompleks ten realizowano stopniowo od 1928 do 1934 roku. Bardziej na wschód w 1929 roku wykonano dokładny projekt osiedla rolniczo-ogrodniczego⁷¹. W latach trzydziestych wzniesiono Gärter Siedlung, składające się z ciągu bloków mieszkalnych po południowej stronie al. Grunwaldzkiej na wysokości wspomnianego osiedla. Zbudowano także mniejsze osiedla domków jednorodzinnych, m.in. za „parawanem” czy w dalszej części ul. Grottgera. Także w jej północnej części w 1936 roku ukończono Gallwitz Kaserne dla II zmotoryzowanego oddziału 57. Regimentu Artylerii⁷².

Na obszarze Przedmieścia Dwór Szpitalny lokował swoje budownictwo mieszkalne także koncern Schichau-Werke. W przeciwieństwie do innych dzielnic, tu budownictwo socjalne miało zapełnić luki budowlane w starszym założeniu z czasów Waltera Kleemanna. Po południowej stronie al. Grunwaldzkiej oraz Drausen Weg (obecnie ul. Druska) w latach 1939–1940 wzniesiono pięć budynków, przy ul. Grottgera – osiem bloków mieszkalnych. Budownictwo to oparte było na planie zabudowy

⁶⁷ APG, sygn. 977/1217, *Elbing, heil. 3 Könige Bauten 1929–1938*; F.N. Bihn, *Die Orgeln von Heilig Drei Königen Elbing, Westpr.*, Kassel 1938, s. 5–20.

⁶⁸ APG, sygn. 977/1223, *Elbing Heil Drei Könige Gemeindehaus 1936–1939*; F.N. Bihn, *Die Orgeln*, s. 21–25.

⁶⁹ Tamże, s. 12–18, 126–128.

⁷⁰ *Verwaltungsbericht 1913–1919*, s. 6; E.G. Kerstan, *Die Geschichte des Landkreises Elbing, Elbing 1925*, s. 329, 330.

⁷¹ [W.] Kleemann, *Das neue Elbing*, s. 586, 587; J. Domino, *Rozwój przestrzenny, architektura i sztuka w latach 1918–1945*, s. 218, 219.

⁷² R. Pillukat, *Soldatenstadt Elbing*, s. 44; J. Feist, *Die schwere Artillerie in Elbing 1935–1939*, „Westpreussen-Jahrbuch” 35(1985), s. 87–102. Jerzy Domino twierdzi, że kompleks ukończono dopiero w 1938 r.; zob.: J. Domino, *Rozwój przestrzenny, architektura i sztuka w latach 1918–1945*, s. 234.

z 27 maja 1936 roku. W jego ramach na wysokości skrzyżowania z Usdauer Weg (obecnie ul. Pabianicka) Miejski Urząd Budowlany zaplanował ulokowanie szkoły⁷³, po stronie wschodniej natomiast zarezerwowano miejsce na kościół z domem parafialnym⁷⁴.

Zarząd gminy nowomiejskiej mając zapewne świadomość, że budowa kościoła w dotychczas ustalonej lokalizacji nie dojdzie do skutku, podjął decyzję o lokalizacji nowej siedziby w bardziej oddalonej części miasta, gdzie wzrastała liczba mieszkańców, a brakowało kościoła. Gmina ewangelicka po remoncie świątyni i budowie domu parafialnego finansowo nie była jednak w stanie zrealizować od razu budowy całego kompleksu kościelnego. Stąd zmieniono koncepcję: zrezygnowano z budowy nowego kościoła jako świątyni filialnej, zamierzano założyć ośrodek kaznodziejski z kaplicą, który potem byłby podstawą do utworzenia nowej gminy i budowy świątyni. Na zasadzie wymiany z miastem Elbląg na przełomie 1937 i 1938 roku, kosztem 10 tysięcy marek Rzeszy (niem. Reichsmark)⁷⁵ nabyto ziemię pod budowę kościoła przy ul. Grottgera na rogu Usdauer Weg (obecnie Pabianicka). Według ówczesnych ustaleń parcelę miasto miało przekazać na początku lutego 1938 roku. Wyboru miejsca pod przyszły kościół ewangelicki dokonało miasto. Gmina Trzech Króli była zadowolona z zakupu, teren znajdował się bowiem na niewielkim wzniesieniu, co zapewniłoby lepszą prezencję wzniesionych w przyszłości obiektów kościelnych.

Początkowo planowano postawić dom parafialny z przestronną salą na parterze do nabożeństw i spotkań kandydatów do konfirmacji i mieszkaniem kaznodziei na piętrze. Miał to być załączek pod założenie nowej gminy. Po zasięgnięciu opinii lokalnych firm budowlanych taki budynek wraz z wyposażeniem wyceniono na 100 000 RM. Dnia 28 stycznia 1938 roku rada gminy Trzech Króli pod przewodnictwem pierwszego proboszcza Eugena Küssnera wystosowała pismo do wydziału finansowego Ewangelickiej Wysokiej Rady Kościelnej w Berlinie z prośbą o wsparcie i umieszczenie tej inwestycji w planie finansowym na lata 1938–1939. W sumie rada gminy Trzech Króli wniosowała o 50 000 RM, w tym koszt zakupu działki. Swoją prośbę tak wysokiego udziału budżetu z Berlina argumentowała niemożnością samofinansowania, a także kosztami realizowanej wówczas budowy Domu Gminy Trzech Króli przy

⁷³ Budowa szkoły miała poprawić trudną sytuację oświatową we wschodnich dzielnicach Elbląga. Niemal całą tę część miasta obsługiwała Trusoschule. Już w latach dwudziestych zbudowany w latach 1912–1913 gmach był zbyt mały i zajęcia szkolne organizowano w dodatkowych pomieszczeniach w powojkowym lazarecie przy ul. Komeńskiego. Wraz z budową kolejnych osiedli sytuacja stała się szczególnie trudna, zwłaszcza gdy musiano opuścić pomieszczenia lazaretu, który znów przeszedł pod administrację wojskową. Rada Miasta postanowiła rozwiązać problem poprzez budowę dużego budynku szkolnego przy ul. Grottgera. Wstępny projekt opracowano w marcu 1937 r. Potem projekt poddawano jeszcze modyfikacjom. W czerwcu 1938 r. Rada Miejska w budżecie na lata 1938–1939 zapisała budowę dużej szkoły na przedmieściu Dwór Szpitalny, której całkowity koszt wynieść miał 600 000 RM. Prace miały rozpocząć się jeszcze w 1938 roku, jednak z niewiadomych przyczyn szkoła pozostała na papierze. Dziś w jej miejscu znajduje się osiedlowy market. Zob.: APG, sygn. 1152/346, *Plany i makiety budynków 1930–1940*; P. Ringleb, *Geschichte des Elbinger Volks- und Mittelschulwesens*, s. 113, 114; „Westpreußische Zeitung” 133(1938), s. 9.

⁷⁴ *Unser Siedlungswerk / F. Schichau GmbH Elbing Danzig und Königsberg*, [b.m.d.w], pozostałości opracowania w zbiorach prywatnych autora.

⁷⁵ Dalej: RM.

ul. Neustädtische Schmiedestrasse 10 (obecnie Ślusarska). Rada gminy zaprosiła członka wydziału finansowego z Berlina, aby lepiej zapoznać go z sytuacją⁷⁶.

1. Konflikt z gminą św. Anny o przesunięcie granic

Co ciekawe, działka, którą kupiła gmina nowomiejska, znajdowała się pod względem jurysdykcji kościelnej na terenie ewangelickiej gminy św. Anny. Wówczas do gminy Trzech Króli należały budynki przy al. Grunwaldzkiej, ul. Rawskiej, Serpiner Weg (obecnie gen. J. Dąbrowskiego) oraz majątek Dwór Szpitalny Południe. Zdaniem rady gminy Trzech Króli do jej jurysdykcji należało przenieść pozostałe ulice Przedmieścia Dwór Szpitalny przypisane dotychczas parafii św. Anny, w tym ulice Grottgera czy Pabianicką⁷⁷. Władze gminy Trzech Króli twierdziły, że skoro ma powstać samodzielna parafia ewangelicka w tej części miasta, to cały jej teren powinien znajdować się pod jednym zarządem parafialnym. W prośbie do konsystorza ewangelickiego w Królewcu o zmianę granic parafialnych wniosek użyto m.in. argumentów, że należąca do gminy nowomiejskiej al. Grunwaldzka, główny trakt dzielnicowy, ma połączenie autobusowe ze Śródmieściem, a jeden z przystanków zlokalizowany jest bezpośrednio przy kościele Trzech Króli. Przez to połączenie wszystkie chrzty ze wschodniego przedmieścia odbywają się więc w tym kościele, również tych ewangelików, którzy mieszkają przy ulicach przypisanych do gminy św. Anny. Stąd część ludzi miała trudności, gdyż musieli prosić o zgodę w kościele św. Anny. Podobnie rzecz się miała z konfirmantami. Gmina Trzech Króli jako zdolna do bycia parafią matką zawnioskowała o zmianę granic parafialnych 2 lutego 1938 roku, proponując ponadto, aby nową granicą była Weingarten Strasse (obecnie gen. J. Bema i jej przedłużenie – ul. Łęczycka). Wszystkie ulice i zabudowania na południe od niej znalazłyby się w gminie Trzech Króli, a w przyszłości byłyby częścią nowej parafii ewangelickiej⁷⁸. Prośbę o zmianę granic przedłożono także Zrzeszeniu Elbląskich Gmin Ewangelickich⁷⁹. Konsystorz ewangelicki w ustnych negocjacjach z pierwszym proboszczem Eugenem Küssnerem polecił, aby rada gminy starała się o natychmiastowe powołanie nowej gminy wraz z oddzieleniem ulic od gminy Trzech Króli (i św. Anny, co zapewne byłoby łatwiejsze), a nie o utworzenie ośrodka kaznodziejskiego pod parafią matką. Rada gminy Trzech Króli uznała taki plan za dalece przedwczesny. Według niej nowa gmina powinna wyrosnąć ze swojej parafii matki. Pierwszą koniecznością było wzniesienie ośrodka kaznodziejskiego w dziel-

⁷⁶ APG, sygn. 977/1224, s. 7–9 (kopia pisma na s. 15–17).

⁷⁷ W sumie wnioskowano o przeniesienie do gminy Trzech Króli także następujących ulic: Waplitzer Weg (obecnie ul. Morszyńska), Neudenburger Weg (ul. Niborska), Soldauer Weg (ul. Braterstwa Broni), Froegeneauer Weg (ul. Płońska), Hohensteiner Hof (dziś ul. Beskidzka) oraz północnej części majątku Dwór Szpitalny. Zob.: tamże, s. 18–21.

⁷⁸ Tamże. Na marginesie sprawy zawnioskowano jeszcze o przepisanie ówczesnej Kleiststrasse (dziś ul. Słowackiego), która w ramach ostatniego tworzenia granic parafii ewangelickich jako „wySPA” została przypisana gminie św. Anny. Zob.: tamże, s. 18–21.

⁷⁹ Tamże, s. 50, 51. Zrzeszenie Elbląskich Gmin Ewangelickich (Gesamtverband der evangelischen Kirchengemeinden in Elbing) powstało 1 kwietnia 1928 r. po likwidacji patronatu miasta Elbląga na prośbę ewangelickich gmin Trzech Króli, Bożego Ciała i św. Anny, co oficjalnie nastąpiło 1 kwietnia 1926 r. Prawa patronatu zachowała jedynie gmina staromiejska Najświętszej Marii Panny. Zob.: *Verwaltungsbericht 1924–1933*, s. 59.

nicy, która była zabudowana zaledwie w jednej trzeciej, i stworzenie duszpasterstwa opartego na ówczesnej strukturze kościelnej. Według rady gmina nowomiejska miała doświadczenie w budowie budynków kościelnych i była w stanie ze wsparciem sfinansować to zadanie. Głównym warunkiem było przesunięcie granic parafialnych⁸⁰.

Naturalnie o powodzeniu zmiany granic decydowała wola zarządu gminy św. Anny, która to w latach trzydziestych stała się polem walki polityczno-religijnej dwóch frakcji: narodowo-socjalistycznego ruchu Deutsche Christen, której gorącym zwolennikiem był drugi proboszcz Georg Lindner, oraz stojącego w kontrze do ruchów nazistowskich Kościoła Wyznającego, którego w tej gminie reprezentował pierwszy proboszcz Richard Vierzig⁸¹. Konflikty te miały swoją kolejną odsłonę także w omawianym wątku. Naturalnie parafia Trzech Króli zgłosiła do zarządu sąsiedniej gminy chęć zmiany granic. W zachowanych aktach dotyczących budowy omawianej ośrodka duszpasterskiego zachowało się potwierdzenie rady gminy, zdumiewanej przez Niemieckich Chrześcijan i samego Lindnera, iż przekazane dokumenty zostały przedłożone proboszczowi Vierzigowi w celu zajęcia stanowiska. Jest to o tyle kluczowe, gdyż Lindner, prześladowając pierwszego proboszcza, utrudniał mu także prace duszpasterskie i administracyjne⁸². Pierwszy proboszcz Vierzig wyraził aprobatę dla powstania ośrodka kaznodziejskiego na Przedmieściu Dwór Szpitalny według wytycznych gminy Trzech Króli. Zaznaczył jednak, że wiejskie obszary Winnicy, Dębicy i Stagniewa powinny pozostać w granicach parafii św. Anny. Oddzielenie obszaru Przedmieścia Dworu Szpitalnego powinno nastąpić dopiero, gdy zostanie wyrażona zgoda na powstanie nowego obszaru duszpasterskiego (Seelsorgebezirk) na terenie owej dzielnicy⁸³. Rada gminy św. Anny, działając przeciw swojemu proboszczowi, tego samego dnia, tj. 10 czerwca 1938 roku, zajęła stanowisko negatywne do proponowanych zmian granic⁸⁴.

Kwestia granic była także powodem kolejnego donosu Lindnera na Vierziga do konsystorza w Królewcu. Drugi proboszcz skarżył się na początku września, że Vierzig, pomimo prośby rady gminy, nie zwrócił dokumentów, przez co rada nie może dalej obradować⁸⁵. Pierwszy proboszcz po dwóch tygodniach przedstawił dokładne wyjaśnienia. Dnia 10 czerwca po wyrażeniu pozytywnej opinii na temat zmiany granic parafii polecił kościelnemu, aby ten przekazał od niego rzeczony materiał. Tak się nie stało, choć pracownicy kościelni wielokrotnie w tym dniu mieli mijać drzwi jego mieszkania. Oficjalnie zadał pytanie, czy jest on listonoszem proboszcza Lindnera tylko wtedy, gdy zażąda on informacji⁸⁶?

⁸⁰ Tamże, s. 24–26.

⁸¹ Problematykę walki między przedstawicielami Niemieckich Chrześcijan a Kościołem Wyznającym w Elblągu omówili Mieczysław Józefczyk oraz Lucyna Żukowska. Zob.: M. Józefczyk, *Życie religijne*, w: *Historia Elbląga*, t. IV: 1918–1945, red. M. Andrzejewski, Gdańsk 2002, s. 164–168; L. Żukowska, „Walka kościelna” w Elblągu w latach 1934–1943, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 5(2011), s. 167–178.

⁸² APG, sygn. sygn. 977/1224, s. 37; L. Żukowska, „Walka kościelna” w Elblągu, s. 175.

⁸³ APG, sygn. 977/1224, s. 32.

⁸⁴ Tamże, s. 47.

⁸⁵ Tamże, s. 40.

⁸⁶ Tamże, s. 42.

Konflikt między proboszczami u św. Anny był wyraźnie zauważalny poza parafią. Negatywne nastawienie tamtejszej rady gminy pod przewodnictwem i wpływem Lindnera było przewidziane przez zarząd gminy Trzech Króli, zdominowanej przez członków Kościoła Wyznającego. Sam proboszcz Küssner w korespondencji z konsystorzem królewieckim użalał się na trudne warunki proboszcza Vierziga w pracy duszpasterskiej⁸⁷. Być może otwarty konflikt miał ułatwić przekazanie wspomnianych ulic w poczet administracji gminy Trzech Króli.

Negatywną decyzję dotyczącą granic wydało także Zrzeszenie Elbląskich Gmin Ewangelickich. Nie miało to jednak większego znaczenia, albowiem w grudniu 1938 roku z powodu stopniowego wzrostu liczby mieszkańców oraz pojawienia się w Elblągu wielu nowych ulic zapowiedziano nowy podział granic parafii ewangelickich⁸⁸. W dniu 18 stycznia 1939 roku pierwszy proboszcz Küssner odbył rozmowy ze Zrzeszeniem Elbląskich Gmin Ewangelickich, z których otrzymał deklarację przeniesienia do gminy Trzech Króli wszystkich wnioskowanych ulic z Przedmieścia Dwór Szpitalny. Nowy podział granic parafialnych miał wejść w życie najpóźniej 1 sierpnia 1939 roku⁸⁹. Konsystorz z kolei w lutym 1939 roku, mimo poparcia pomysłu, stwierdził, że nie wyda decyzji do czasu, gdy planowana inwestycja nie nabierze namacalnej formy⁹⁰.

2. Projekt, pozyskiwanie funduszy

Jeszcze w październiku 1938 roku rada gminy Trzech Króli zorganizowała konkurs architektoniczny na budowę całego kompleksu kościelnego (kościół, dom gminy, plebania). Zlecenie wykonania projektu przyznano znanemu już zarządowi gminy architektowi Hansowi Adolfowi Maurerowi z Kętrzyna⁹¹, członkowi Izby Sztuk Pięknych Rzeszy (Reichskammer der bildenden Künste). Był on autorem świeżo ukończonego Domu Gminy Trzech Króli, największego i najnowocześniejszego obiektu tego typu w Elblągu. Wykonał także projekt przebudowy pomieszczeń budynku elbląskiego Christliches Hospitz⁹².

Na początku lutego 1939 roku Maurer przedłożył radzie gminy wstępne rysunki, 13 marca gotowy był już dokładny projekt pierwszego etapu wraz z opisem, w pewnych kwestiach poprawiony 17 marca. Szczęśliwie do zachowanego poszytu dotyczącego budowy ośrodka kaznodziejskiego załączono opis budynku. Projekt nie zachował się, przez co sporządzony opis, dość niejednoznaczny, trudno dokładnie

⁸⁷ Tamże, s. 52, 53; M. Józefczyk, *Życie religijne*, s. 167.

⁸⁸ APG, sygn. 977/1224, s. 46.

⁸⁹ Tamże, s. 52, 53.

⁹⁰ Tamże, s. 54.

⁹¹ Tamże, s. 3–6. Hans Adolf Maurer posiadał swoje atelier przy ul. Królewieckiej w Kętrzynie. Opracował projekt odbudowanego w 1934 r. kościoła w Zelkach. W 1935 r. opracowany wraz z Erichem Kochem z Ławy Pruskiej projekt szkoły w królewieckiej dzielnicy Liep zajął w konkursie architektonicznym trzecie miejsce. Zob.: *Schule in Liep. Die drei besten Arbeiten des Wettbewerbs*, „Deutsche Bauzeitung” 41(1935), s. 815–822; *Reichadreßbuch der Staatlichen und Kommunalen Baubehörden und Baubeamten*, Langenberg 1938, s. 249; W. Hubatsch, *Geschichte der Evangelischen Kirche Ostpreußens*, t. 2, Göttingen 1968, s. 122.

⁹² „Westpreußische Zeitung” 99(1937), s. 6.

zinterpretować. Z pewnością nie jest on spójny z wyrysowanymi kształtami kościoła i plebanii na planie zabudowy z 1936 roku, reprodukowanym przez konserwatora Schichaua⁹³. Według niego planowany był spójny kompleks kościelny. Kościół, o nawie równoległej do ul. Grottgera, z większym przedsiönkiem i być może wieżą po stronie północnej przy skrzyżowaniu z ul. Pabianickiej, łączył się poprzez łącznik ze stojącym w stosunku do niego prostopadle domem parafialnym/plebanią. Przed nimi miał być niewielki plac⁹⁴. Czy owa koncepcja była luźną wizją planistów (podobnie z zaznaczonymi kształtami nie pokrywa się wstępny projekt Spittelhof-Schule z 1937 roku), czy powstały już wstępne projekty, tego nie udało się ustalić.

Poniższy opis Maurera jest tu jedynie próbą interpretacji⁹⁵. Architekt wyraźnie zaznaczył, że budynek będzie się składać z domu/sali gminy i plebanii. Mimo że tworzyć miały jedną całość, to Maurer zaprojektował je jako budowlę narożną, a więc składającą się z dwóch skrzydeł. Część z salą gminy miała stać w poprzek do ulicy, natomiast część plebanijna – równoległe, kontynuując ciąg budynków mieszkalnych przy ul. Grottgera. Był to pierwszy etap budowy kompleksu kościelnego. Planowany w drugim etapie kościół miałby w przyszłości stać równoległe do ul. Grottgera w pewnej odległości, tak aby utworzyć plac kościelny zamknięty poprzecznie stojącym domem gminy⁹⁶. Planowano, że drugi etap zostałby zrealizowany w ciągu kolejnych 10 lat⁹⁷.

Główna sala w budynku miała mieć rozmiary 9,82 x 19,89 x 8,67 m (w sumie 1693,42m³), powierzchnię obliczono na 291 miejsc, z czego 25 na emporze, gdzie zarezerwowano również miejsce na dużą fisharmonię. Do czasu budowy kościoła sala spełniałaby rolę tymczasowego miejsca do odprawiania nabożeństw. Dostęp do sali możliwy był przez portal główny budynku, z którego można było dostać się także do klasy confirmacyjnej, pokoju stowarzyszeń oraz klatki schodowej i części mieszkalnej. Sala confirmacyjna była połączona z dużą salą poprzez cztery otwory o nieokreślonych rozmiarach⁹⁸. Główna sala miała otwierać się dwoma arkadami (bądź przez większy łącznik) na nawę kościoła, do czasu jego budowy miały pozostać zamurowane. Z tej też strony, zapewne wschodniej, miano wznieść tymczasową ścianę szczytową (do czasu połączenia budynku z kościołem w drugim etapie). Sala miała być w pełni podpiwniczona, aby ulokować pod nią system ogrzewania.

⁹³ Zob. *Unser Siedlungswerk*, strony nienumerowane (plan terenowy w skali 1:1000 z zaznaczonymi wzniesionymi budynkami mieszkalnymi konserwatora Schichaua na skrzyżowaniu al. Grunwaldzkiej i ul. Grottgera).

⁹⁴ Tamże.

⁹⁵ Za pomoc w interpretacji opisu pragnę serdecznie podziękować prof. Janowi Salmowi z Politechniki Łódzkiej.

⁹⁶ „Das Gemeindehaus mit dem Pfarrhaus wird als Winkelbau errichtet. Es ist der 1. Bauabschnitt zu einer geplanten Kirchenanlage. Die geplante Kirche liegt parallel zur Dammbitzer-Straße weit zurückgerückt, um einen freien Platz vor ihr zu schaffen, der durch das quergestellte Gemeindehaus abgeschlossen wird. Die Wohnhausbebauung wird durch das Pfarrhaus aufgenommen. [...] Der Gemeindersaal bildet mit dem Pfarrhaus und den übrigen Gemeinderäumen eine Einheit.” Zob. APG, sygn. 977/1224, s. 66.

⁹⁷ Tamże, s. 77, 78.

⁹⁸ Maurer określił je jako „[...]4 Gewölbeöffnungen mit niedriger Brüstung mit dem Gemeindersaal verbunden”. Zob. tamże, s. 66.

Mieszkanie kaznodziei zlokalizowano na piętrze skrzydła przy ul. Grottgera, powyżej wspomnianych salek. Dostęp na piętro odbywać się miał poprzez główną klatkę schodową, do której można było wejść przez główny portal budynku. Mieszkanie składało się z pięciu pokoi, kuchni, łazienki oraz małego balkonu, być może obudowanego. Aby uzyskać bezpośrednie wejście do ogrodu, miało powstać zejście kręconymi schodami z balkonu. W ramach mieszkania zaprojektowano dodatkowe dwa pokoje na poddaszu.

Plebania miała być całkowicie podpiwniczona. W tej części zaplanowano toalety, pralnię/kuchnię, schron ze służą gazową oraz pomieszczenia gospodarcze.

Stronę zewnętrzną budynku chciano zespolic stylistycznie z otoczeniem. Ze względu na projektowaną po drugiej stronie ulicy szkołę, którą planowano wznieść z cegły⁹⁹, cały budynek domu gminy miał być dodatkowo obłożony cegłą kadyńską. Podwójne okna, drzwi oraz posadzkę zaplanował Maurer z drewna sosnowego, podobnie jak główna sala, jednak ta, jak zaznaczył Maurer, otrzymać miała posadzkę w formie parkietu. Dach przewidziano jako typowo wschodniopruski z dachówki esówki¹⁰⁰. Na nim miała znaleźć się niewielka wieżyczka z dzwonem-sygnaturką¹⁰¹.

Ogrzewanie klasy confirmacyjnej, pokoju stowarzyszeń, rozmównicy oraz mieszkania kaznodziei oparte miało być na piecach kaflowych. Także główna sala tymczasowo miała być ogrzewana piecami, później jednak przewidziano wprowadzenie ogrzewania ciepłym powietrzem. W celu zaoszczędzenia stali pomieszczenia w piwnicy miały mieć niewielką rozpiętość i być sklepione. Strop części piwnicy z kotłownią przewidziano z kolei jako żelbetowy. Stropy piętra (części mieszkalnej?) oraz dużej sali miały mieć izolację z wełny szklanej. Projektant chciał, by belki konstrukcyjne stropu dużej sali były widoczne od dołu. Wszystkie ściany działowe w części mieszkalnej nad salką confirmacyjną oraz pokojem stowarzyszeń w projekcie były fachwerkowe, z dwóch stron obłożone płytą z wełny drzewnej typu Heraklith, a następnie otynkowane. Schody do piwnicy zaplanowano jako betonowe, a na poziomie parteru i piętra – drewniane. Przestrzennie planowany obiekt miał mieć w sumie kubaturę 3936,16 m³, do tego poddasze – kolejne 77,53 m³. Maurer w oddzielnych obliczeniach podał wartości również dla wieży schodowej oraz łącznika z kościołem, których nie wymienia wyraźnie w swoim opisie¹⁰². O ile jeszcze można łączyć ową wieżę z klatką schodową w pobliżu głównego wejścia lub kręconych schodów do ogrodu, to wątek łącznika pojawia się jedynie w obliczeniach.

W dobie trudności z materiałami budowlanymi miała to być bardzo ekonomiczna inwestycja, nastawiona na możliwie największe oszczędności, jednak z możliwością późniejszych modyfikacji, np. ogrzewania. Co ciekawe, dwie zachowane wersje opisu z 13 i 17 marca 1939 roku niewiele się różnią. W pierwszej wersji wspomniane jest boczne wejście z przedsionkiem, które miało zostać rozebrane w czasie realizacji

⁹⁹ Zachowane projekty wstępne przedstawiały koncepcję budynku otynkowanego. Zapewne w wyniku wprowadzonych zmian szkoła miała mieć odsłonięte/ozdobne lico ceglane. Zob. APG, sygn. 1152/346.

¹⁰⁰ Na zasadzie tzw. Stülpchalung.

¹⁰¹ Maurer nie wspomina o wieżyczce w swoim opisie, lecz pojawia się ona w późniejszej korespondencji. Prawdopodobnie dodano ją przy wnoszeniu poprawek. Zob.: tamże, s. 10–12.

¹⁰² Tamże, s. 64.

drugiego etapu budowy¹⁰³, w wersji drugiej nie ma o nim ani słowa. W wersji z 13 marca mówi się o podpiwniczeniu 2/3 powierzchni sali głównej, w wersji z 17 marca mowa o pełnym podpiwniczeniu. Identycznie rzecz się ma z podpiwniczeniem części plebanijnej. Pierwotnie planowano ogrzewanie parowe, następnie wymienia się ogrzewanie ciepłym powietrzem. Co ważne, na końcu starsza wersja ma podpis rady gminy i Küssnera, natomiast na wersji z 17 marca podpisów brakuje.

Mimo zaplanowanych z góry oszczędności architekt Maurer oszacował, że cała realizacja pierwszego etapu kosztować będzie 103 580,64 RM¹⁰⁴. Do kosztów należało także doliczyć zakup ziemi (11 250 RM). Rada gminy opracowała optymistyczny plan finansowy. I tak w chwili planowania gmina Trzech Króli posiadała 25 000 RM w gotówce. Liczono na wsparcie finansowe Ewangelickiej Wysokiej Rady Kościelnej w Berlinie w kwocie 40 000 RM, a także pożyczkę hipoteczną od Ewangelickiej Centrali Ubezpieczeniowej (Evangelische Vorsorge Gemeinnützige Versicherungsgesellschaft) w Berlinie – w wysokości 40 000 RM. Po zsumowaniu szacowanych kosztów budowy oraz zakupu działki budowlanej zostałyby jeszcze 1420 RM na nieprzewidziane koszty¹⁰⁵.

Jeszcze w lutym 1939 roku gmina wystąpiła do Ewangelickiej Wysokiej Rady Kościelnej w Berlinie o przyznanie pożyczki 40 000 RM. Nie był to pierwszy raz, o wsparcie wspomnianą radę gmina Trzech Króli prosiła bowiem w czasie budowy Domu Gminy Trzech Króli na Nowym Mieście. Po miesiącu rada gminy ponowiła swoją prośbę. Potrzeba budowy ośrodka kaznodziejskiego na tym oddalonym przedmieściu była dla lokalnego Kościoła ewangelickiego coraz bardziej paląca. Już wtedy mieszkać tam miało około 4000 ewangelików, których lokalne struktury nie były w stanie objąć dostateczną opieką duszpasterską. Ponadto na wschodnich przedmieściach w tymże 1939 roku miała się rozpocząć budowa kościoła katolickiego¹⁰⁶. Aktywne były także sekty. Wniosek gminy Trzech Króli poparł i rekomendował elbląski superintendent dr Willy Schack, na rozpoczęcie budowy naciskały też władze miasta¹⁰⁷. Dnia 20 lutego Ewangelicka Wysoka Rada Kościelna poinformowała, że jednorazowe wsparcie inwestycji kwotą 40 000 RM jest niemożliwe. Zaproponowano 20 000 RM w podziale na dwa lata i to tylko po zgodzie wydziału finansowego konsystorza w Królewcu¹⁰⁸. Rada gminy zaakceptowała taki warunek i po konsultacjach z władzami kościelnymi przekazała projekt i wszystkie dokumenty radzie w Berlinie, prosząc mimo wszystko o zwiększenie wsparcia¹⁰⁹.

¹⁰³ „Ein Nebeneingang an der Nordseite erhält einen Vorbau, der beim zweiten Bauabschnitt entfällt”. Zob.: tamże, s. 66.

¹⁰⁴ Tamże, s. 64.

¹⁰⁵ Tamże, s. 13.

¹⁰⁶ Tamże, s. 3–6, 56–59 [kopia]. Planowany w latach 1938–1939 kościół katolicki projektu Martina Webera z Frankfurtu nad Menem miał stanąć przy wydłużonej Körnerstrasse (obecnie J. Kochanowskiego) w pobliżu skrzyżowania z ul. Komeńskiego. Zob.: A. Seib, *Der Kirchenbaumeister Martin Weber (1890–1941)*, Mainz 1999, s. 296–299, 481. Próby budowy trzeciego kościoła katolickiego w Elblągu przed 1945 r. będą przedmiotem oddzielnego opracowania.

¹⁰⁷ APG, sygn. 977/1224, s. 3–6.

¹⁰⁸ Tamże, s. 1, 2.

¹⁰⁹ Tamże, s. 62, 63.

Wkrótce jednak okazało się, że biuro projektowe Maurera w swoich obliczeniach popełniło pewne błędy: policzyło o 270 m³ przestrzeni za dużo. Różnica w kosztach wyniosła 7020 RM. Poza tym stwierdzono, że piwnica pod salą i plebanią powinna zostać zmniejszona. Przez takie oszczędności koszty budowy obniżyły się z ponad 103 000 do 84 000 RM. Dlatego opracowano całkiem nowy plan finansowy. Zakładano wtedy, że zostanie przyznany kredyt hipoteczny w wysokości 42 000 RM. Gmina nadal wnioskowała do Ewangelickiej Wysokiej Rady Kościelnej w Berlinie o wsparcie w kwocie 30 000 RM. Argumentowano zmienionym nieco zakresem prac w kwestii wyposażenia. Podjęto decyzję, że sala gminy, która będzie pełnić faktyczne cele liturgiczne, powinna otrzymać nie fisharmonię, a organy wykorzystujące materiał piszczałkowy ze starych organów Augusta Terletzkiego z kościoła Trzech Króli¹¹⁰, a także ołtarz, kazalnicy i ławki. Wspomniano także o odlaniu dzwonu, który miał zostać zawieszony na niewielkiej wieżyczce na dachu¹¹¹. W pierwszym planie finansowym zarezerwowano na wyposażenie głównej sali 6000 RM. W nowym szacowaniu uznano tę sumę za niewystarczającą. Według gminy 30 000 RM powinno znacznie ułatwić pozyskanie tych elementów wyposażenia. Tym samym postulowano przekazanie przez radę w Berlinie pierwszej raty 15 000 RM jeszcze w 1939 roku, kolejnej – w następnym roku rozliczeniowym¹¹². Finalnie gmina otrzymała 20 000 RM wsparcia.

Mimo trudności w planowaniu i pozyskaniu finansowania 11 kwietnia 1939 roku rada gminy wystąpiła do konsystorza o zgodę na budowę¹¹³. Co ciekawe, prawa własności zakupionej przez gminę działki nie przeszły na nią jeszcze w czerwcu 1939 roku. Do rozwikłania problemu miasto zaangażowało kancelarię prawną i notariuszy Froesego i dra Riehna. Ci zażądali wyjaśnienia, czy rada gminy jest uprawniona do odbioru prawa własności czy też nie, z powodu ustawy z 25 czerwca 1937 roku o zabezpieczeniu Kościoła protestanckiego, mówiącej, że wydział finansowy konsystorza ma zastąpić radę gminy kościelnej¹¹⁴. Rada gminy wyjaśniła, że proces zakupu/zamiany gruntu przez gminę Trzech Króli odbył się za zgodą wydziału finansowego konsystorza, więc rada gminy może prawnie przejąć rzeczony teren. Dla całkowitej pewności gmina zadeklarowała uzyskanie potwierdzenia z Królewca¹¹⁵. Konsystorz tłumaczenie gminy potwierdził dopiero 24 lipca 1939 roku¹¹⁶. Czy do przekazania praw doszło, tego nie udało się ustalić.

Mając obawy o spięcie całego budżetu, następnego dnia rada gminy wystąpiła do konsystorza z prośbą o wyrażenie zgody na przeprowadzenie kolekty kościelnej na wsparcie budowy domu na przedmieściu Dwór Szpitalny. Potrzebę kolekty tłumaczono przyznaniem przez Oberkirchenrat nie 30 000, a tylko 20 000 RM, a także

¹¹⁰ Organys Terletzkiego w kościele Trzech Króli po nieudanej przebudowie rozebrano w 1937 r. i wykorzystawszy powiększoną szafę organową, zamontowano nowy instrument. Zachowany materiał piszczałkowy posłużył do budowy małych organów w Domu Gminy Trzech Króli przy Neustädtische Schmiedestrasse 10. Zob.: APG, sygn. 977/1223, s. 133, 134; F.N. Bihn, *Die Orgeln*, s. 21–23.

¹¹¹ APG, sygn. 977/1224, s. 10–12.

¹¹² Tamże, s. 70–72.

¹¹³ Tamże, s. 65.

¹¹⁴ Tamże, s. 82.

¹¹⁵ Tamże, s. 83.

¹¹⁶ Tamże, s. 84.

bardziej kosztownym wyposażeniem wnętrza¹¹⁷. W dniu 11 maja 1939 roku nadeszła z Królewca odpowiedź odmowna z powodu obsadzenia wszystkich niedziel innymi zbiorcami¹¹⁸. Rada gminy nie chciała jednak porzucić tego pomysłu i dalej podejmowała próby zorganizowania zbiórki w kościołach ewangelickich w prowincji. Dnia 14 lipca konsystorz poinformował o zamiarze prowadzenia kolekty Ewangelicką Wysoką Radę Kościelną w Berlinie¹¹⁹. Na odpowiedź (negatywną) od zastępcy prezydenta rady D. Loyckiego czekano aż półtora miesiąca, do 29 sierpnia. Konsystorz przekazał tę wiadomość radzie gminy dopiero 15 września 1939 roku¹²⁰. Wybuch wojny zakończył starania o budowę nowego kościoła i tworzenie parafii we wschodnich dzielnicach Elbląga.

ZAKOŃCZENIE

Elbląg należał do niewielkiej grupy miast, gdzie w dwudziestoleciu międzywojennym, z pominięciem budynków parafialnych i mniejszych kaplic, nie wzniesiono żadnego kościoła. Jest to o tyle ciekawe, że właśnie w tym okresie, mimo kolejnych kryzysów gospodarczych, miasto notowało szybki rozwój i zwiększenie liczby ludności. Dla przykładu, w samym tylko Królewcu w latach 1918–1939 wzniesiono co najmniej 10 obiektów sakralnych, choć budowę części z nich rozpoczęto jeszcze przed 1914 rokiem¹²¹. Trudno zgodzić się z tezą, iż dotychczasowe ośrodki parafialne, funkcjonujące w Elblągu jeszcze od średniowiecza, zaspokajały potrzeby religijne mieszkańców. Niniejszy tekst wskazuje, że jedna z pięciu gmin ewangelickich usiłowała przez 30 lat doprowadzić do wzniesienia kolejnego kościoła i założenia nowej gminy, nie była bowiem w stanie objąć należyłą opieką duszpasterską wszystkich swoich parafian. Niepowodzenia spowodowane były w dużej mierze czynnikami zewnętrznymi, dwiema wojnami światowymi oraz – w przypadku wojny z lat 1914–1918 – następującym po niej kryzysem gospodarczym w Niemczech, szczególnie odczuwalnym w Prusach Wschodnich, do których w wyniku zmiany granic włączono tereny dawnej prowincji Prusy Zachodnie, a więc i Elbląg. Przed „wielką wojną” i w dwudziestoleciu międzywojennym równie istotnym powodem działań gminy Trzech Króli była walka z procesem laicyzacji społeczeństwa, widocznej zwłaszcza w ośrodkach przemysłowych. Mniej liczne i mniejsze obszarowo gminy mogły do pomocy w przeciwstawieniu się tej tendencji.

Można przypuszczać, że próby podejmowane przez parafię Trzech Króli nie były jedynymi w Elblągu i inne gminy ewangelickie mogły, zwłaszcza w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku, starać się o rozbudowę struktur i budowę nowych kościołów, zwłaszcza w północnych dzielnicach rozbudowującego się miasta.

Niewielka liczba źródeł uniemożliwiła bliższe rozpoznanie przedłożonego tutaj tematu. Stąd niniejszy tekst jest przyczynkiem do dalszych badań stosunków religij-

¹¹⁷ Tamże, s. 77, 78.

¹¹⁸ Tamże, s. 79.

¹¹⁹ Tamże, s. 85.

¹²⁰ Tamże, s. 89, 90.

¹²¹ J. Salm, *Neue Kirchen im Städtebild Ostpreussens (1918–1945)*, „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej” 12(2017), s. 144–145.

nych i budownictwa kościelnego w Elblągu w pierwszej połowie XX wieku. Równie istotną kwestią wydaje się potrzeba głębszego zbadania i przybliżenia działalności nieznanego szerzej architekta Hansa Adolfa Maurera, którego aktywność odnotować można w okresie międzywojennym na terenie Prus Wschodnich.

PRÓBY BUDOWY NOWEGO EWANGELICKIEGO KOŚCIOŁA WE WSCHODNICH DZIELNICACH ELBLĄGA W PIERWSZEJ POŁOWIE XX WIEKU

STRESZCZENIE

Na przełomie XIX i XX wieku miasto Elbląg jako ośrodek przemysłowy odnotowywało gwałtowny rozwój przestrzenny pociągający za sobą wzrost liczby mieszkańców. Ponieważ istniejące ośrodki parafialne okazały się niewystarczające, gminy – między innymi ewangelicka Trzech Króli – starały się na początku XX wieku zbudować nowe kościoły w projektowanych wschodnich dzielnicach miasta. Kościół Trzech Króli miał stanowić fundament pod założenie nowej gminy ewangelickiej w tej części Elbląga. Potwierdzone w źródłach archiwalnych plany budowy powstały krótko przed pierwszą wojną światową. Po niepowodzeniu projektów utworzenia nowej dzielnicy oraz wzniesienia w niej kościołów opracowano w 1926 roku nowy plan, który również nie został zrealizowany. W latach trzydziestych XX wieku, a więc w okresie rządów nazistów, gmina Trzech Króli starała się jeszcze o budowę ośrodka kaznodziejskiego w bardziej odsuniętej od Śródmieścia dzielnicy o nazwie Dwór Szpitalny (niem. Spittelhof). Inicjatywa ta spotkała się z wieloma trudnościami, które wynikały z podziału na istniejące we wspólnocie ewangelickiej frakcje, jak również z rządów nazistowskich w Elblągu. Ostatecznie ten najbardziej bliski realizacji projekt nie został wcielony w życie, zniweczył go wybuch II wojny światowej.

ATTEMPTS TO BUILD A NEW EVANGELICAL CHURCH IN THE EASTERN DISTRICTS OF ELBLĄG IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

SUMMARY

At the turn of the 19th and 20th centuries, the city of Elbląg, as an industrial centre, experienced rapid spatial development along with an increase in the number of inhabitants. As the existing parish centres proved to be insufficient, the Evangelical parish of the Three Kings, among others, sought to build a new church in the planned eastern districts of the city at the beginning of the 20th century. This church was to be the foundation for the establishment of a new parish of this denomination in this part of Elbląg. Plans for this construction, confirmed in archival sources, were drawn up shortly before the First World War. After the failure of the projects to create a new district and build churches there, a new plan was drawn up in

1926, which was also not implemented. In the 1930s, during the Nazi regime, the Three Kings community still sought to build a preaching centre in a district further away from the city centre called Spittelhof. This initiative encountered many difficulties, which resulted from divisions within the Evangelical community, as well as from the Nazi rule in Elbląg. Ultimately, this project, which was closest to realisation, was not implemented and was lost due to the outbreak of World War II.

VERSUCH, EINE NEUE EVANGELISCHE KIRCHE IN DEN ÖSTLICHEN STADTTEILEN VON ELBING IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 20. JAHRHUNDERTS ZU ERRICHTEN

ZUSAMMENFASSUNG

An der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert erlebte die Stadt Elbing als Industriezentrum eine rasante räumliche Entwicklung, die mit einem Anstieg der Einwohnerzahl einherging. Da sich die bestehenden Pfarrzentren als unzureichend erwiesen, strebte unter anderem die evangelische Dreikönigspfarrei zu Beginn des 20. Jahrhunderts den Bau einer neuen Kirche in den geplanten östlichen Stadtteilen an. Diese Kirche sollte die Grundlage für die Gründung einer neuen Gemeinde dieser Konfession in diesem Teil von Elbing bilden. Die Pläne für diesen Bau, die in Archivquellen bestätigt sind, wurden kurz vor dem Ersten Weltkrieg entworfen. Nach dem Scheitern der Projekte zur Schaffung eines neuen Stadtteils und zum Bau von Kirchen dort wurde 1926 ein neuer Plan entworfen, der ebenfalls nicht umgesetzt wurde. In den 1930er Jahren, während des Nazi-Regimes, strebte die Dreikönigengemeinde weiterhin den Bau eines Predigtzentrums in einem weiter vom Stadtzentrum entfernten Stadtteil namens Spittelhof an. Diese Initiative stieß auf zahlreiche Schwierigkeiten, die sowohl auf Spaltungen innerhalb der evangelischen Gemeinde als auch auf die Nazi-Herrschaft in Elbing zurückzuführen waren. Letztendlich wurde dieses Projekt, das der Verwirklichung am nächsten war, nicht umgesetzt und ging aufgrund des Ausbruchs des Zweiten Weltkriegs verloren.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Gdańsku (APG).

Konsystorz ewangelicki w Gdańsku, 977.

Abhaltung einer General- Kirchen- und Schul- Visitation in der Diözese Elbing 1912–1917, 977/726.

Elbing, heil. 3 Könige Bauten 1929–1938, 977/1217.

Elbing Heil Drei Könige Gemeindehaus 1936–1939, 977/1223.

Elbing, heil. 3 Kön. Spittelhof, Bau 1938–1939, 977/1224.

Kolekcja elbląskich planów i map, 1151.

Elbląg. Plan miasta 1930, 1151/4.

Kolekcja fotogramów elbląskich, 1152.

Zbiór projektów, planów dotyczących urbanistyki miasta Elbląga 1930–1940, 1152/344.

Plany i makiety budynków 1930–1940, 1152/346.

Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO).

Urząd Konserwatora Zabytków Sztuki i Historii Prowincji Prus Wschodnich, 367.

Regierungsbezirk Westpreussen, Kreis Elbing /28/, Lageplan der Stadt Elbing Blatt 3, [bez daty], 367/1500.

Regierungsbezirk Westpreussen, Kreis Elbing /28/, Lageplan der Stadt Elbing, [bez daty], 367/1501.

Biblioteka Elbląska.

Elbing 1:10 000 / Herausgegeben vom Stadtvermessungsamt 1928, Ma 114.

Obiekty muzealne.

Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu (MAHE).

Kliska szklana (negatyw) Elbląg, plan zabudowy terenu w rejonie dzisiejszej ul. Bema, Mickiewicza, Żeromskiego oraz Wojska Polskiego, ME/H/1549.

Kliska szklana (negatyw) Elbląg, rysunek budynków przy ul. Wojska Polskiego. Widoczna cała pierzeja od. ul. Mickiewicza do ul. Żeromskiego, ME/H/1554.

Kliska szklana (negatyw) Projekt pięciu domów – rysunek, ME/H/1565.

Literatura

Die Verwaltung der Stadt Elbing in der Zeit vom 1. April 1913 bis Ende März 1919, Elbing 1920.

Die Verwaltung der Stadt Elbing vom 1. April 1924 bis Ende März 1933, Elbing [b.d].

Kirchenneubau Danzig Langfuhr, „Wettbewerbe für Baukunst und Schwesterkünste” 2(1929), s. 19–23.

Reichadreßbuch det Staatlichen und Kommunalen Baubehörden und Baubeamten, Langenberg 1938.

Schule in Liep. Die drei besten Arbeiten des Wettbewerbs, „Deutsche Bauzeitung” 41(1935), s. 815–822.

Unser Siedlungswerk / F. Schichau GmbH Elbing Danzig und Königsberg, [b.m.d.w].

Verwaltungsbericht der Stadt Elbing 1909–1912, Elbing [1913].

Beeskow A., *Die Ausstattung in den Kirchen des Berliner Kirchenbauvereins (1890–1904)*, Berlin 2005.

Bihn F.N., *Die Orgeln von Heilig Drei Königen Elbing, Westpr.*, Kassel 1938.

Birecki P., *Evangelickie budownictwo kościelne w Prusach Zachodnich*, Toruń 2014.

Birecki P., *O trzech XIX-wiecznych kościołach ewangelickich Elbląga*, „Studia Elbląskie” 25(2024), s. 49–61.

Candrian [E.], *Siedlungswesen*, w: *Deutschlands Städtebau. Elbing*, red. T. Lockemann, Berlin–Halensee 1926, s. 93–96.

Carstenn E., *Geschichte der Hansestadt Elbing*, Elbing 1937.

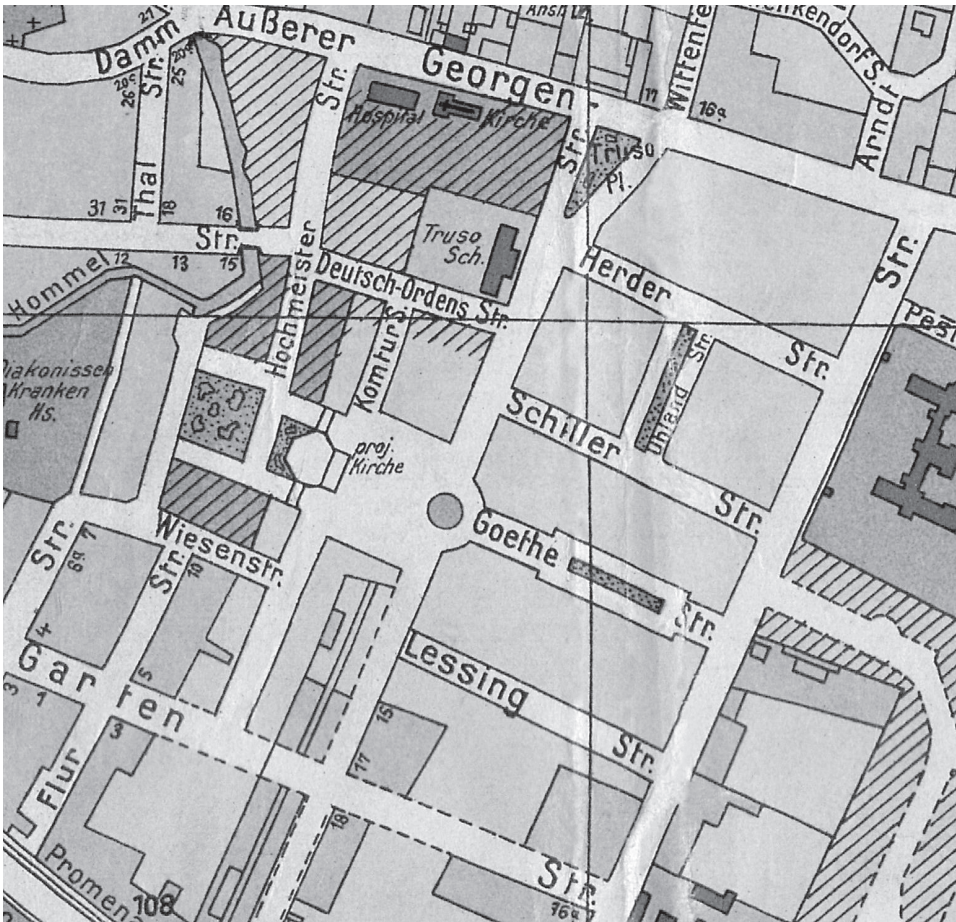
Domino J., *Kościół pod wezwaniem św. Pawła Apostoła w Elblągu*, w: *Ojciec Andrzej Czesław Klimuszko – patriota lokalny wykraczający ponad przeciętność*, red. J. Hochleitner, A. Kilanowski, Elbląg 2006, s. 49–55.

Domino J., *Rozwój przestrzenny, architektura i sztuka Elbląga*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2: 1851–1920, red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 231–311.

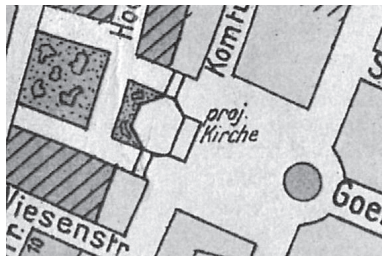
- Domino J., *Rozwój przestrzenny, architektura i sztuka w latach 1918–1945*, w: *Historia Elbląga*, t. IV: 1918–1945, red. M. Andrzejewski, Gdańsk 2002, s. 208–271.
- Feist J., *Die schwere Artillerie in Elbing 1935–1939*, „Westpreussen-Jahrbuch” 35(1985), s. 87–102.
- Harnoch A., *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreußen*, Neidenburg 1890.
- Howard E., *Miasta-ogrody jutra*, tłum. M. Trykozko, Warszawa 2015.
- Hubatsch W., *Geschichte der Evangelischen Kirche Ostpreußens*, t. 2, Göttingen 1968.
- Jakutowicz J., *Modernistyczne osiedle z parkiem im. Michała Kajki w Elblągu jako realizacja idei miasta ogrodu*, „Ochrona Zabytków” 1(2019), s. 149–170.
- Józefczyk M., *Życie religijne*, w: *Historia Elbląga*, t. IV: 1918–1945, red. M. Andrzejewski, Gdańsk 2002, s. 160–179.
- Kerstan E.G., *Die evangelische Kirche des Stadt- und Landkreises Elbing von der Reformation bis zur Gegenwart*, Elbing 1917.
- Kerstan E.G., *Die Geschichte des Landkreises Elbing*, Elbing 1925.
- Kleemann W., *Das moderne Stadtbild Elbings*, „Ostdeutsche Monatshefte” 1(1927), s. 28–34.
- Kleemann [W.], *Das neue Elbing*, „Ostdeutsche Bau-Zeitung” 79(1929), s. 586–587.
- Loth E., *Neu-Elbing. Die Zukunftstadt am Georgendamm*, „Elbinger Neueste Nachrichten” 31(1914), s. 5–6.
- Müller O., *Pfarr-Allamanach der Provinz Westpreußen*, Danzig 1913.
- Pillukat R., *Soldatenstadt Elbing. Aus der Geschichte der Garnison 1934–1939*, Münster 1986.
- Rahn O., *Aus meiner Elbinger Amtszeit*, Elbinger Nachrichten, 1960, nr 225, s. 3–5.
- Rahn [O.], *Weihe der Heiligen-Drei-Königen-Kirche in Elbing*, „Evangelisches Gemeindeblatt” 14(1885), s. 82–84.
- Ringleb P., *Geschichte des Elbinger Volks- und Mittelschulwesens unter preußischer Herrschaft*, Elbing 1937.
- Salm J., *Neue Kirchen im Städtebild Ostpreußens (1918–1945)*, „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej” 12(2017), s. 135–156.
- Schuch H.J., *Die Trusoschule in Elbing 1913–2013. Die vor 100 Jahren erbaute Volksschule auf dem Neustädterfeld*, „Der Westpreusse” 5(2013), s. 9–10.
- Seib A., *Der Kirchenbaumeister Martin Weber (1890–1941)*, Mainz 1999.
- Wajda K., *Dzieje polityczne. Społeczeństwo. Gospodarka. Życie codzienne. II. Obszar i ludność*, w: *Historia Elbląga*, t. III, cz. 2: 1851–1920, red. A. Groth, Gdańsk 2001, s. 12–50.
- Żukowska L., *„Walka kościelna” w Elblągu w latach 1934–1943*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 5(2011), s. 167–178.

Prasa

- „Altpreußische Zeitung” 1900, 1901.
- „Der Westpreusse” 2013.
- „Elbinger Nachrichten” 1959.
- „Elbinger Neueste Nachrichten” 1912, 1913, 1914.
- „Elbinger Tageblatt” 1929.
- „Evangelisches Gemeindeblatt” 1885.
- „Ostdeutsche Bau-Zeitung” 1929.
- „Ostdeutsche Monatshefte” 1927.
- „Westpreußische Zeitung” 1937, 1938.
- „Wettbewerbe für Baukunst und Schwesterkünste” 1929.

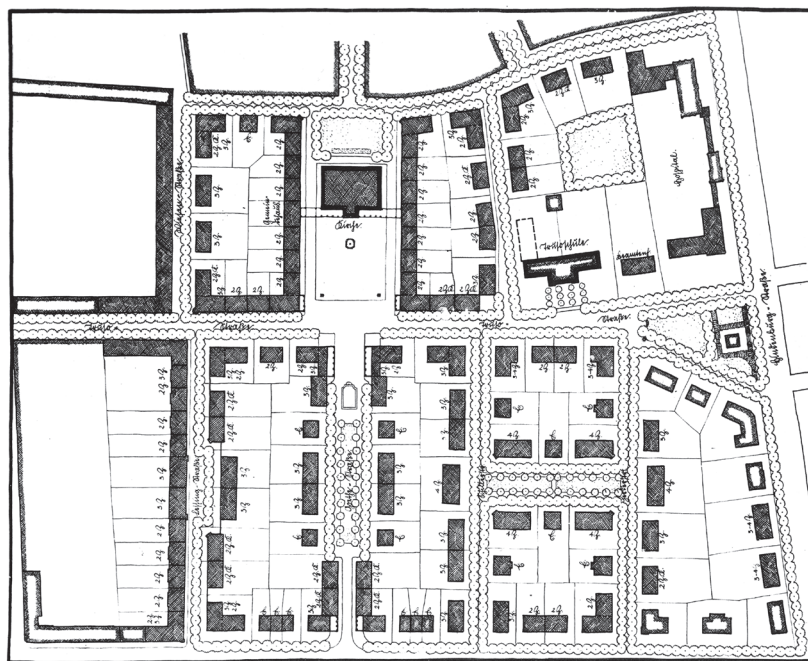

Fragment planu miasta z około 1913–1914 roku z naniesioną i wytyczoną dzielnicą/osiedlem Neustädterfeld oraz projektowanym kościołem.
 Źródło: APG, sygn. 1151/4, *Elbląg. Plan miasta 1930* [błędne datowanie]

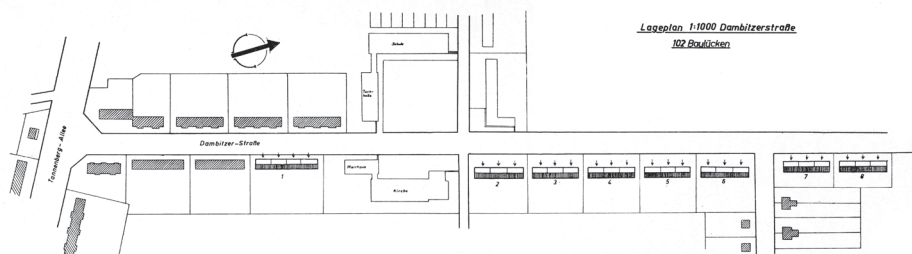
Projektowany kościół na mapie miasta z około 1913–1914 roku. Źródło: APG, sygn. 1151/4, *Elbląg. Plan miasta 1930* [błędne datowanie]

Städtebauplan für das Evangelische an der Grottkerstraße M. 1:1000

Maßstab: 1:1000

Nowa wizja Neustädterfeld wraz z planowanym kościołem z 1926 roku.
 Źródło: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu, nr inw. ME/H/1549,
 Klisza szklana (negatyw) Elbląg, plan zabudowy terenu w rejonie dzisiejszej
 ul. Bema, Mickiewicza, Żeromskiego oraz Wojska Polskiego

Auszug aus dem Bebauungsplan
 der Stadt Elbing v. 1936
 Ordensrathes Heimstätte
 Zwangsstraße Elbing

Plan zabudowy południowej części ul. Grottkera przez konsern Schichau na wyciągu
 z planu zabudowy miasta Elbląga z 27 maja 1936 roku.
 Źródło: Unser Siedlungswerk / F. Schichau GmbH Elbing Danzig und Königsberg, [b.m.d.w],
 pozostałości opracowania w zbiorach prywatnych autora